

20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney Kafkasya'da Ermeni Sorunu: Karabağ Sorunu Örneği

Araz Aslanlı*

Özet

Türkiye için "Ermeni Sorunu" denince akla genelde 24 Nisan tarihi ve sözde soykırım iddiaları gelmektedir. Güney Kafkasya için durum bundan bir az farklıdır. Güney Kafkasya için "Ermeni Sorunu" toprak iddialarını, yayılcılık politikasını, işgalleri ve mültecileri, "komşularla bol sorun"u ve benzeri şeyleri çağrıştırıyor. Bunun en önemli örneğini ise Karabağ Sorunu teşkil ediyor. Bu çalışmada genel olarak "Ermeni Sorunu"nun Kafkasya boyutu, bu çerçevede Karabağ Sorununun yeri, sorunun tarihi ve niteliği üzerinde durulmuş, sorunun çözümünün sorunun taraflarına ve genel olarak bölgeye sağlayabileceği katkılara dikkat çekilmiştir.

Anahtar kelimeler: Karabağ Sorunu, Azerbaycan, Ermenistan, Güney Kafkasya, Ermeni Sorunu

Giriş

Her 24 Nisan öncesinde Türkiye'de ve Türkiye ile bağlantılı olarak bazı ülkelerde

daha yoğun bir biçimde gündeme gelmesine rağmen "Ermeni Sorunu" Güney Kafkasya için hemen hemen yılın her döneminde güncel bir konudur. "Ermeni Sorunu" Türkiye ve Anadolu Türkleri için çoğu zaman "millet-i sadıka nasıl soruna dönüştü" sorusu çerçevesinde gündeme gelmekte, bazen "ihamet" ve "maşa" suçlamalarına, bazen ortak tarih algısı arayışlarına yol açmakta, bazen daha da ileri gidilerek "soykırımı kabul edelim ve özür dileyelim" kampanyaları düzenlenmesine neden olmaktadır. Bunlar kadar yoğun olmasa da Anadolu'da gerçekleştirilen katliamlar da medyanın gündemine gelebilmektedir. Güney Kafkasya ülkelerinden Azerbaycan'da büyük çoğunluk, Gürcistan'da ise bir kesim için durum biraz farklıdır. Onlar açısından "Ermeni Sorunu" Kafkasya'da yapay olarak bir Ermenistan devletinin oluşturulması, zamanla bu devletin tüm komşularına yönelik toprak iddiaları, özellikle doğu ve kuzey komşularına, yani Azerbaycan'a ve Gürcistan'a yönelik toprak ele geçirme faaliyetleri ve hatta Azerbaycan örneğinde saldırarak işgal etmesi anlamına gelmektedir.

Bu çalışmada 20. yüzyılın başlarında ve sonlarında "Ermeni Sorunu"nun en önemli ayaklarından birisi olan Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali sorunun (kısa ve yaygın ismiyle Karabağ Sorununun) ortaya çıkma süreci değerlendirilecektir.

Karabağ Bölgesine Ermeni Göçleri

Tarihi Karabağ bölgesi, Azerbaycan'da Kür ve Aras ırmakları ile şu anda Ermenistan sınırları içinde bulunan Gökçe gölü arasındaki dağlık bölge ile bu bölgeye bağlı ovalardan oluşan bir yerdir. Aynı zamanda, XVII. yüzyılın ortalarında bu topraklar üzerinde kurulan bir Azerbaycan Türk Hanlığının da adını ifade etmektedir.

Karabağ bölgesi, Azerbaycan'ın diğer bölgeleriyle beraber, Ermenistan ve İran'ı da

(* Kafkasya Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi (QAFSAM - www.qafsam.org) Başkanı, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi Öğretim Üyesi.

kontrol edebilecek bir noktada bulunması nedeniyle bölge açısından jeopolitik öneme sahiptir. Karabağ bölgesi ile eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB)'ni birbiri ile karıştırmaması gerekmektedir. Eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, tarihi Karabağ bölgesinin (yüzölçümü 18000 km²) sadece 4392 km²'lik kısmını teşkil etmekteydi.¹

Sovyetler Birliği dönemindeki Azerbaycan içerisinde tarihi Karabağ bölgesi üzerinde, Ağdam, Terter, Yevlah, Füzuli, Beylegan, Gubatlı, Cebrail, Mingeçevir, Ağcabedi, Hocavend, Şuşa, Hankendi, Laçın, Kelbecer, Hanlar, Gorus, Akdere, Berde, Zengezur, Hadrut rayonları² yer almaktaydı. Fakat eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, Hankendi merkez olmak üzere Şuşa, Akdere, Hadrut, Hocavend, Askeran ilçelerinden oluşmaktaydı.

Bölge için kullanılan “Karabağ” ve “Arsak” kelimelerinin her ikisi etimolojik olarak Türkçe kökenlidir. Tarihteki Azerbaycan devletlerinden birisi olan Albaniya'nın merkezi olan bu bölge için kullanılan “Arsak” ismi “Ersak” yani “er” ve “sak” kelimelerinin birleşmesinden doğmuştur, “Karabağ” kelimesi de tamamen Türkçe olan “kara” ve “bağ” sözlerinin birleşmesinden oluşmaktadır.³ Nitekim Ş. Sediyev'in aktardığına göre yabancı araştırmacılardan V. Liokgobitov “Transkafkasya'daki Rus mülklerine ilişkin derleme” isimli eserinde Karabağ isminin “ormanlarıyla zengin ülke anlamını taşıyan iki kelimedenden, Azerbaycan Türkçesindeki kara ve bağ kelimelerinden geldiğini” ifade etmiştir. G. Gan isimli diğer bir araştırmacı da Karabağ kelimesinin “kara” ve “bağ”dan geldiğini ve “kara yapraklı bağ” anlamına geldiğini ifade etmektedir. M. Bogdanski de “Coğrafi Adlar Lügati” isimli eserinde Karabağ kelimesinin “kara yapraklı bağlar ülkesi” anlamına geldiğini yazmaktadır.⁴ Türkçede “kara” kelimesinin “koyu”, “sık” (“yoğun”), “büyük” anlamında kullanıldığı⁵, Türkçe çok sayıda kişi (Karahana, Karamehmet vs.) ve yer (Azerbaycan'da Karadağ, Karakend, Karayazı vs.

isimli yerleşim birimleri mevcuttur) isimlerinin bunun örneği olduğu ifade edilmektedir. Karabağ adı yaklaşık olarak VII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır.

Karabağ bölgesi tarihi ve tüm dönemlerdeki etnik yapısı itibarıyla bir Türk yurtdur. 1727 yılında bölgenin toplam nüfusu 122 bin olmuştur. Bunun 80,3 binini (% 66) Azerbaycan Türkleri, 37,8 binini (% 31) Gregoryenleşmiş Albanlar, 3,7 binini (3,1) Kürtler oluşturmuştur.⁶ 18. yüzyılın başlarında bölgede Penahali beyin önderliğinde Karabağ Hanlığı kurulmuştur. 18. yüzyılın sonlarında artan dış saldırılar sonucunda kısa bir süre için (sadece 1797 yılında bir süreliğine) Karabağ bölgesi, merkezi Azerbaycan'ın güney (günümüzde İran sınırları içerisinde yer alan) bölgelerinde bulunan Gacar Türklerinin yönetimi altına geçmişse de, genelde bağımsızlığını koruyabilmiştir.⁷

Penahali beyden sonra onun oğlu İbrahim han Karabağ hanı olmuştur. İbrahim han döneminde Karabağ Sorunu açısından kritik önemdeki belgelerden birisi olan Kürekçay Antlaşması imzalanmıştır. 1805 yılında İbrahim han ile Rusya askeri birliğinin komutanı P.D. Sisianov arasında Kürekçay'da imzalanan ve “Kürekçay mükavelesi” olarak adlandırılan anlaşmaya göre Karabağ hanlığı Rusya'ya Müslüman - Azerbaycan toprağı olarak birleştirilmiştir.⁸ İbrahim hanın öldürülmesinin ardından Karabağ hanı görevine

- (1) İğrar Aliyev, *Dağlık Qarabağ*, Bakü, Elm, 1989, s. 3.
- (2) Rayon-Azerbaycan'da ilçeden büyük, ilden küçük idari birimi ifade eder.
- (3) Geniş bilgi için bak: Ş. Sediyev, “Qarabağ sözünün menası”, *Elm ve Heyat*, 1963, Sayı 3, s. 15.
- (4) Ş. Sediyev, “Qarabağ sözünün menası”, *Elm ve Heyat*, 1963, Sayı 3, s. 15.
- (5) Yaqub Mahmudov, Kerim Şükürov, *Qarabağ: Real Tarix, Faktlar, Sənedlər- Garabagh: Real History, Facts, Documents*, Bakü, Tehsil Neşriyyatı, 2005, s. 11.
- (6) *Gence-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri*, Bakü, 2000, s. 17.
- (7) Ziya Bünyadov ve d., *Azerbaycan Tarixi*, I Cilt, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1994, ss. 530-541.
- (8) “Kürekçay müqavilesi,” http://www.azerbaijan.az/_Karabakh/_Documents/Documents/document_01_a.html, (anlaşmanın orijinali eklede yer almaktadır); ayrıca orijinal metin için bakınız: *Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года*, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (Государственный Исторический Архив АР, ф.130, оп.1, д. 14, лл.245-248); *Акты Кавказской Археологической Комиссии* (Tiflis'teki Kafkasya Arkeografya Komisyonu Belgeleri - Архив Главного Управления Наместника Кавказа. Том II. Издан под редакцию председателя комиссии А.Д.Берже. Тифлис, 1868, с.705).

gelen Mehdigulu hanın durumuna ilişkin 10 Eylül 1806'da imzalanmış olan imparatorluk fermanından da Karabağ bölgesinin Azerbaycan Türklerine ait olduğu rahatlıkla anlaşıl- maktadır.⁹

Fakat bu antlaşmaya rağmen Gacar yönetimi ile Rusya arasında Karabağ bölgesi için mücadele devam etmiştir. Önce Gacalar Karabağ bölgesini kontrolü altına almış, ardından 1826 yılında Karabağ Hanlığı Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiştir. Rusya ile Gacar yönetimi arasındaki savaşlar sonucun- da, 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaş- ması ile Karabağ Hanlığı Rusya'ya bağlanmıştır. Kuzey Azerbaycan hanlıklarının Rusya'nın kontrolü altına alınmasını düzenleyen 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmen- çay Antlaşmalarında yer alan ifadelerden de açıkça görülmektedir ki, Karabağ ve İrevan (Erivan) hanlıkları anlaşmanın tarafları olan Rusya ve Gacar yönetimlerince Azerbaycan (Müslüman) hanlıkları olarak nitelendirilmiş- tir.

1828-1829 yıllarında Osmanlı Dev- leti ve Rusya arasında Kafkaslarda yaşanan savaş da Karabağ Hanlığı'nı bağımsızlığını yeniden kazanmasına yardım etmemiştir. Bu savaşların ve imzalanan antlaşmaların Ka- rabağ bölgesi açısından bir diğer önemi, bu süreçte Gacar yönetimi altındaki topraklar- dan 1825-1826 yıllarında 18.000, 1828'de 50.000 (Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesi Gacar yönetimi altındaki Ermeniler- in bir yıl içinde Aras nehrinin kuzeyine, yani Rus yönetimi altındaki topraklara geçmesini öngörmekteydi), 1829 Osmanlı-Rus Edirne Antlaşması ile de 84.000 civarında Ermeni nüfusun Karabağ bölgesine getirilmesi sonu- cunu doğurması şeklinde olmuştur.¹⁰ Döne- min Rus tarihçilerine göre bu süreç boyunca Kafkasya'ya, Anadolu'dan ve şu anki İran topraklarından en az 1 milyon Ermeni göç et- mişti veya ettirilmişti.¹¹ Bu göçler sonucunda I. Nikolay, Revan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarını içeren coğrafya üzerinde Ermeni bölgesi de kurmuştur.¹²

Rusya bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasının planlarını uzun yıllardan beri yapmaktaydı. 1967 yılında Ermenistan'ın başkenti Erivan'da basılan "18. yüzyılda Ermeni-Rus ilişkileri" isimli kitapta (s. 204-205'de) şöyle denilmektedir: "Daha 19 Mayıs 1783'de Knyaz G.A. Potyomkin, II. Yekatri- na'ya yazdığı mektupta, fırsat bulunca Kara- bağ'ı hemen Ermenilerin kontrolüne vermek ve böylece Asya'da bir Hristiyan devleti orta- ya çıkarmak için gerekenleri yapacaklarından bahsetmiştir".¹³ Bu nedenle bu kadar büyük göçlerin gerçekleşmesinde Rusya'nın çıkar- ları bulunduğunu da unutmamak gerekiyor. Bunun yanında buradaki Müslümanlardan da (Türklerden de) önemli bir miktar Gacar yönetimi altındaki topraklara göç ettirilmişti. Bu büyüklükteki göçe rağmen, 1832 yılında- ki Çarlık Rusyası resmi sayımlarında Karabağ bölgesi nüfusunun % 64.8'i Müslüman (Azer- baycan Türkü), % 34.8-i Ermeni olarak kay- da geçmiştir.¹⁴ 1887 yılında Fransa'da yayın- lanan "Nouveau Dictionnaire de Geographie Universelle" ("Yeni Evrensel Coğrafya Sözlüğü") isimli kitabın "Karabağ" maddesinde, 250.000 olarak gösterilen toplam nüfusun en az yarısının Azerbaycan Türklerinden, geri kalanının Ermenilerden ve bazı İranlı ve Rus- lardan oluştuğu kaydedilmektedir.¹⁵ Hatta Ermenistan kaynakları bile Karabağ mesele- sine ilişkin göreceli olarak sessizliğin yaşandı- ğı dönemlerde, 19. yüzyıl başlarında Karabağ bölgesinde Ermeni nüfusun azınlıkta kaldığı-

(9) "Visoçaysaya gramota general-mayora Mehtikuli aga ot sentyab- rya 1806 goda", *Акты Кавказской Археологической Комиссии* (Tiflis'teki Kafkasya Arkeografya Komisyonu Belgeleri - Архив Главного Управления Наместника Кавказа. Том III. Издан под редакцию председателя комиссии А.Д.Берже. Тифлис, 1869, с.336-337'den aktaran Cemil Hasanlı, *Sovet Dövründe Azerbaycan Xarici Siyaseti (1920-1939)*, Bakü, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, 2012, s. 132.

(10) Reşid Göyüşov, *Qarabağın Keçmişine Seyahet*, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1993, s. 75.

(11) N. N. Şavrov, *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazie*, Sankt Petersburg, 1911, ss. 59-61.

(12) Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, İstanbul, Bağlam, 1988, s. 26.

(13) *18. Yüzyılın I. Yarısında Ermeni-Rus ilişkileri*, II. cilt, II. kısım, Erivan, 1967, ss.204-205'den aktaran Dursun Yıldırım ve Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1991, s. 84 ve *Ekaterina Vtoraya i Q.A. Potemkin Liçnaya perepiska, (1769-1791)*, http://lib.rus.ec/b/145330/read#n_2

(14) *Transkafkasyadaki Rusya topraklarının icmalı (Rusça)* 3. Bölüm St. Petersburg, 1834 ve ekleri'den aktaran Yıldırım, a.g.e., s. 87.

(15) Cemalettin Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, An- kara, Genelkurmay Basımevi, 1995, s. 240.

nı ifade etmekteydiler. Nitekim 1972 yılında Erivan'da yayınlanan "Batı Ermenistan'ın Rusya'ya birleştirilmesi" isimli bir kitapta (s. 560-562), 19 Temmuz 1811 tarihli belgeye göre Karabağ'da 12 bin ailenin bulunduğu ve bunların sadece 2500'ünün Ermeni ailesi olduğu belirtiliyor. 1823 yılında Rus yetkililerin hazırladıkları başka bir belgede Karabağ bölgesindeki 600 köyün 450'nin Müslüman, 150'nin ise Hristiyan yerleşim birimi olduğu ifade edilmiştir. Aynı kaynakta o tarihte bölgede 20.095 ailenin yaşamakta olduğu, bu ailelerden 15.729'nun Müslüman, 4366'nın ise Hristiyan aile olduğu kaydedilmiştir.¹⁶

Ermenilerin buraya sonradan geldiğinin kendilerince bir başka ifadesi de, 1978 yılında Karabağ'ın Akdere (eski Mardakert) rayonunda, "Bölgeye Gelişlerinin 150 Yılı" anıtını dikmeleri olmuştur.¹⁷ 1980'lerde olayların yeniden tırmanmasıyla bu anıt Ermeniler tarafından yıkılsa da, onunla ilgili video görüntüler ve fotoğraflar mevcudiyetini korumakta, ayrıca anıtın bir kısmı halen durmaktadır.

19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında çeşitli isyanlar baş gösterdiyse de, 1918 yılına kadar Karabağ bölgesi, Çarlık Rusyası'nda Azerbaycan'ın bir bölgesi olarak (Gence guberniyası'na bağlı olarak) yer almaya devam etmiştir.

Karabağ Sorununun Doğuşu: Rus Politikası ve Ermeni İsyancıları

19. yüzyılın sonları, 20. yüzyılın başlarında Kafkasya'da yaşayan Ermeniler, hızlı bir biçimde örgütlenmeye başlamıştır. Bu yapılanmaların en önemlisi 1890 yılında kurulan "Taşnaksutyun Komitesi" olmuştur. Komite, daha çok Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarını kapsayan bir Ermeni devleti kurmayı amaçlamaktaydı. Bu dönemde genişlemecilik peşinde olan Ermeni örgütleri, Çarlık Rusyası yönetimi altındaki topraklara ilişkin iddialarını pek dile getirmemekteydiler. Bunun nedeni, tarihsel süreçte hep işbir-

liği yaptıkları Ruslarla, ilişkiyi bozmama isteği olmuştur. Genelde iyi olan ilişkiler, 1719 yılında Çar I. Petro'nun, Rus Ortodoks Kilisesi mensuplarına tanınan hakları ülkesinde yaşayan tüm Ermenilere de vermesi ile daha da pekişmişti.¹⁸

Bir yandan Çarlık Rusyasının halkları kaynaştırma isteklerinin Ermeni milliyetçiliği ile çatışması, diğer yandan da Rus Ortodoks Kilisesinin Ermeni Gregoryan kilisesini kendisine birleştirme çabaları bu yakın ilişkiyi bir süre için zayıflatmıştır. Fakat etnik çatışmaların başlaması, ilişkileri eski seyrine sokmakta geç kalmamıştır. Kafkasya'daki milli uyanış hareketleri de bu etnik çatışmalara paralel olarak gelişmiştir. Özellikle 1905 yılı tarihe Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki kanlı çatışmalar yılı olarak geçmiştir. Olaylar Şubat 1905'te bir Müslüman'ın (Azerbaycan Türkünün) Taşnaklar tarafından öldürülmesiyle tırmanmıştır.¹⁹ Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde, özellikle de Karabağ ve Gökçe bölgelerinde her iki taraftan karşılıklı olarak çok sayıda insan öldürülmüştür. Her iki toplumun bazı aydın kesimleri, aslında Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında düşmanlık bulunmadığını, olayların Ruslar tarafından kışkırtıldığını dile getirmiştir. SSCB kurulduktan sonra 1905 olaylarına değinilirken, her zaman bu olayların Çarlık yönetimince düzenlendiği ifade ediliyordu. Çarlık Rusyası yetkililerinin bunu yapmasına neden olarak da, işçi hareketlerinin engellenmeye çalışılması, toplumların Çarlığa karşı mücadeleden yayındırılması için bir-birleri ile mücadeleye yöneltilmeleri gerektiği gösterilmekteydi.

Olayların ilk aşamasında örgütsüz Azerbaycan toplumu karşısında Taşnaksut-

(16) "Opisanie Karabaxskoy provintsii, sostavlennoe v 1823 godu, po rasporyajeniyu glavnoupravlyayuşego v Gruzii Yermolova, deystvitelnim statskim sovetnikom Mogilevskim i polkovkimom Yermolovom 2-m., Tiflis, 1866, s. 415" den aktaran Cemil, Hasanlı, *Sovet Dövründe Azerbaycan Xarici Siyaseti (1920-1939)*, Bakı, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, 2012, s. 135.

(17) İğrar Aliyev, a.g.e., ss.75-78.

(18) Ali Arslan, "Rusların Güney Kafkasya'da yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigoslugu'nun Rolü", *Kafkas Araştırmaları*, Sayı 2, 1996, s. 21.

(19) Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, ss. 68-69.

yun örgütünün varlığı Ermeni tarafının elini güçlendirmekteydi. Rus polisinin döneme ilişkin verilerine göre 20. yüzyılın başlarında yaklaşık 165 bin üyesi, 100 bin kişilik askeri birliği bulunan bu örgüt Bulgaristan'da askeri eğitim kampına, Londra'daki Ermeni Milli Bankası'nda 1 milyon funt sterlin paraya sahipti. Taşnaksutyun Kafkasya'da enerji iyi örgütlenmiş silahlı gruptu ve sadece Kafkasya'daki Ermeni olmayan yerel halklara karşı değil Rusya yetkililerine karşı da terör saldırıları gerçekleştirebilecek kapasiteye sahipti. Dönemin şartlarını iyi kullanarak ve bazı dönemlerde de dış destek alarak bu kapasiteye erişen Taşnaksutyun karşısında Rus ordusuna dahi doğru dürüst alınmayan ve silahlı örgütlere sahip olmayan Azerbaycan Türklerinin kendilerini savunmaları çok zordu.

1906 yılında da devam eden olaylar, aynı yılın Temmuz ayından itibaren yerini genel bir sessizliğe bırakmıştır. Tarihsel açıdan ve Çarlık Rusyası açısından önemli olayların yaşandığı 1906-1918 yılları aralığında iki toplum arasındaki çatışmalar durmuştur. Hatta bir sıra konularda beraber hareket ettikleri de görülmüştür.

Fakat 1917-1918 yıllarında gelişen olaylar, yeniden iki toplumu karşı-karşıya koymaya başlamıştır. 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra Rus Duması bırakılmış, Dumanın Kafkaslardan olan üyeleri Transkafkasya Konfederasyonu'nu oluşturmuşlardı. Bu tarihlerde Rusya'da iktidarı ele alan Bolşevikler "Milletlerin Haklar Bildirisi" ile her milletin kendi geleceğini tayin etmesi ilkesini kabul ettiklerini açıklamış ve bunu sonucunda bölgede bir güç boşluğu oluşmuştu. Ayrıca, Ermenilerin Osmanlı'ya yönelik toprak taleplerinin ve Doğu Anadolu'da yaptıklarının cevabı mahiyetinde, Osmanlı ordularının doğuya doğru harekât yapması beklenmekteydi. Böylesine bir beklenti, Ermenileri hızlı bir biçimde silahlanmaya sevk etmiştir. Bu, aynı zamanda müttefiklerin Osmanlı'ya karşı Kafkasya'da bir güç oluşturma planlarıyla da üst-üste düşmekteydi. Taşnaklar önderliğinin

de silahlanan Ermeniler, Doğu Anadolu'yla beraber Azerbaycan'a ait bölgelere de saldırıya başlamıştır.

Bu gelişmeler, Rus ordusunda askeri eğitim alamayan ve askeri teçhizatı bulunmayan Azerbaycan Türkleri için oldukça endişe verici durum oluşturmuştur. Nitekim Mart 1918'de, diğer bölgelerle beraber Ermenilerin pek bir yoğunluk oluşturmadıkları Bakü'de de toplu Türk katliamları yaşanmıştır.²⁰

Bu süreçte, Bolşeviklerin de Milliyetçi Ermenilerle işbirliği yapması olayın ilginç yönlerinden birisini oluşturmuştur.²¹ Katliamların büyük boyutlara ulaşması, bu çerçevede Bakü'de ve Azerbaycan'ın bir sıra başka şehirlerinde 30 bin civarında Türk'ün öldürülmesi üzerine çok sayıda Azerbaycan Türkü Bakü'yü terk etmek zorunda kalmıştır.²² Olayların bu şekilde gelişmesi, Transkafkasya Konfederasyonu'nun varlığının sorgulanmasına neden olmuştur. Mayıs sonlarında anlaşmazlıkların daha da şiddetlenmesi nedeniyle Transkafkasya Konfederasyonu dağılma sürecine girmiştir. Karabağ bölgesi ise, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra da onun içinde yer almaya devam etmiştir. Hatta bu dönemde yeni kurulmak üzere olan Ermenistan'ın başkentinin neresi olacağı konusunda tartışmalar yapılırken de Karabağ Sorunu da gündeme gelmiş, bu çerçevede günümüzde de Azerbaycan iç politikasında tartışma konusu olan ve bazen "ihanet" olarak da değerlendirilen bir süreç yaşanmıştır. Bu dönemde Transkafkasya Konfederasyonunun dağılması ile üç yeni devlet kurulurken bu devletlerin başka devletlerle görüşmeler yapmaları, anlaşmalar imzalamaları ve bağımsızlıklarını güçlendirmeleri için kendi aralarındaki sınır çizgilerini ve başkentlerini belirlemeleri konusu da ortaya çıkmıştı. Ermenistan devletini ilan eden siyasal güçler Azerbaycan tarafında yaptık-

(20) Samuel A. Weems, *Armenia Secrets of a "Christian" Terrorist State*, St. John Press, Dallas, 2002, s. 59.

(21) Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, ss. 154-159.

(22) Yıldırım, Özönder, a.g.e., s. 16.

ları müracaatta “Aleksandropol”un (Güm-rü-A.A.) Türklerin kontrolüne geçtiğini ileri sürerek başkent olarak Erivan’a ihtiyaç duyduklarını ifade ettiler. Konu Azerbaycan Milli Konseyinde de görüşüldü. Bakanlar Konseyi Başkanı Feteli Han Hoylu Azerbaycan Milli Konseyinde 29 Mayıs 1918’de yaptığı konuşmada bölgesel koşulları da dikkate alarak Ermenistan’ın talebine itiraz edilmemesi gerektiğini ileri sürdü. O sıralarda Erivan’ın nüfusunun çoğunluğunu Azerbaycan Türkleri teşkil ettiği için bu kentin Azerbaycan sınırları içerisinde kalması gerektiğini ileri sürenler oldu. Yoğun tartışmalar sonrasında itirazlara rağmen çoğunluk dönemin şartlarını (genel olarak Kafkasya’nın durumunu, Kafkasya’da üç yeni cumhuriyetin kurulma aşamasında olduğunu, bunların iç sorunlarını çözmelerinin bağımsızlıklarını güçlendirme, Rus tehdidine karşı ortak direnç ve bağımsızlıklarının Batılı devletlerce tanınmasını artırma ihtimalini) da dikkate alarak Erivan’ın Ermenistan’ın başkenti olmasına itiraz edilmemesi yönünde oy kullandı.²³ İrevan (Erivan) Milli Konseyi üyelerinin kentin Azerbaycan’da kalması gerektiği yönündeki itirazı iki gün sonra (1 Haziran 1918) Azerbaycan Milli Konseyinde görüşülse de karar değişmedi.²⁴

Azerbaycan Milli Konseyinin kararı temel alınarak Batum’daki Azerbaycan ve Ermenistan yetkilileri arasında şu konuda uzlaşmaya varıldı: Azerbaycan “Aleksandropol guberniyası” hudutlarında Ermeni devletinin kurulmasına itiraz etmiyor, Ermenistan’a verilen tavizin karşılığında Ermeni tarafı hiçbir zaman Yelizavetpol guberniyasının Karabağ ve diğer bölgelerine yönelik toprak iddiası içerisinde olmayacaklardır.²⁵

Fakat buna rağmen Haziran sonunda gerçekleştirilen İstanbul konferansında Ermenistan tarafı Ermenistan dışındaki bazı bölgelerde Ermeni nüfusun yoğun yaşadığını ileri sürerek Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye’ye yönelik toprak iddiasında bulundu. Fakat dönemin Rus arşiv kaynaklarına göre Ermenistan’ın toprak iddiası ileri sürdüğü

Karayazı bölgesinde nüfusun % 89’nu Müslümanlar, % 11’ni ise Ruslar ve diğer etnik gruplar teşkil etmekteydi. Zengezur bölgesinde ise 123095 Müslüman, 99257 Ermeni yaşıyordu.²⁶

Rusya Federasyonu Dışişleri Komiserliği verilerine göre Şerur-Dereleyez kazasında 90240 kişilik nüfusun % 67,5’ni, 131142 kişilik nüfusun % 60’ı, 104791 kişilik Sürmeli kazasında ise nüfusun % 70’ni Azerbaycan Türkleri teşkil etmekteydi.²⁷ Görüldüğü üzere Ermeni tarafının kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri bölgeler aslında Azerbaycan Türklerinin daha yoğun yaşadıkları bölgeler idi. Fakat buna rağmen 20. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen politikalar sonucunda bu bölgelerin büyük bir kısmı önce Ermenistan’a verildi, ardından da etnik temizlik politikasıyla Azerbaycan Türkleri bu topraklardan tamamen çıkarıldılar.

Öte yandan aslında Ermenilerin Erivan ve çevresindeki Azerbaycan Türklerinin yoğun yaşadıkları toprakları güya Anadolu’da vazgeçtikleri topraklara karşılık olarak istedikleri hususu daha önce Mayıs 1918 sonlarında Halil Paşa ve Vehip Paşa tarafından ifade edilmişti. Enver Paşa Halil Paşa’ya

(23) “Azerbaycan Milli Konseyinin 3. Toplantısının Protokolü, 29.05.1918”, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, f.970, s.1, i.1, v.51’den aktaran, Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Xarici Siyaseti (1918-1920)*, Bakü, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, 2009, s. 96.

(24) “Azerbaycan Milli Konseyinin 4. Toplantısının Protokolü, 01.06.1918”, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, f.970, s.1, i.1, v.53’ten aktaran, Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Xarici Siyaseti (1918-1920)*, Bakü, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, 2009, s. 96.

(25) “A. Camalyan’ın Ermenistan Dışişleri Bakanlığına mektubu, 08.10.1918”, Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasal Belgeler Arşivi (Siyasi Senedler Arşivi), f.276, s.9, i. 65, v.18’den Cemil Hasanlı, *Sovet Dövründe Azerbaycan Xarici Siyaseti (1920-1939)*, Bakü, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, 2012, s. 151; Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasal Partiler ve Toplumsal Hareketler Devlet Arşivi, f.276, s.9, i. 1, v.47’den ve З.Авалов, *Независимость Грузии в международном положении*, Париж, 1924, s. 57’den aktaran Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Xarici Siyaseti (1918-1920)*, Bakü, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, 2009, s. 96.

(26) “Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasındaki tartışmalı topraklar hakkında belge, 01.03.1921”, Rusya Devlet Sosyal Siyasal Tarih Arşivi, f.5, s.1, i. 2796, v.4’den aktaran Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Xarici Siyaseti (1918-1920)*, Bakü, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, 2009, s. 116.

(27) “Kaza yönetimlerinin 1 Ocak 1916 tarihli verileri temel alınarak hazırlanmıştır, 28.02.1921”, *Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı arşivi*, f.04, s.39, qovluq 232, i. 5300, v.80’den aktaran Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Xarici Siyaseti (1918-1920)*, Bakü, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, 2009, s. 116.

yolladığı telgrafta buna karşı çıkmış, bunun ilerde Kafkasya’da ciddi istikrarsızlıklara ve savaşlara neden olabileceği uyarısında bulunmuştu.²⁸

Kasım 1918’de Ermeni çetelerinin Azerbaycan’ın Gence guberniyasına bağlı Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Zengezur kazalarında katliamlar yapması üzerine bölgeye askeri birlikler sevk edildi. Ermenistan temsilcileri bu durum üzerine İstanbul’daki Almanya ve Avusturya-Macaristan büyükelçiliklerine, ayrıca Kafkasya’daki Alman ve İngiliz yetkililere başvuruda bulundular. Tüm taraflar Ermeni yetkililere olumsuz cevap verdiler. Azerbaycan yetkilileri de konuya ilişkin yaptıkları açıklamada Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Zengezur kazalarının Azerbaycan’ın Gence guberniyasına bağlı olduğunu, kendi içerisinde güvenliği ve düzeni sağlamaya çalışan Azerbaycan kuvvetlerine kimsenin itiraz edemeyeceğini ifade ettiler.²⁹

12 Ocak 1920’de Paris’te toplanan Barış Konferansı sırasında bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti resmi olarak tanınırken de, Karabağ bölgesinin onun bir parçası olması uluslararası kabul görmüştür. Daha öncesinde 5 Temmuz 1919’da gerçekleştirilen Karabağ Bölgesi Ermenileri VII. Kurultayı’nda konuşma yapan Azerbaycan parlamento üyesi Şefi bey Rüstembeyli Karabağ bölgesinin kaderinin belirlenmesi sürecinde Ermeni nüfusun görüşlerinin de dikkate alınacağını ifade etmiştir.³⁰ Zaten 15 Ağustos 1919’da toplanan Karabağ Bölgesi Ermenileri VII. Kurultayı’nın aldığı karar üzerine sonraki süreçte Azerbaycan yönetiminin atadığı geçici Genel Vali Sultanov’la anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşma ile ortak bir konsey kurulmuş ve Karabağ bölgesinin yönetimi önemli ölçüde bu konseye havale edilmişti. Bu anlaşmada aynı zamanda, Paris Barış Konferansında Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olarak kabul gördüğüne de işaret edilmiştir.³¹

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti 27 Nisan 1920 tarihinde Ruslar tarafından işgal

edilinceye kadar, Azerbaycan’da Osmanlı ve ondan sonra da İngiliz orduları bulunmuştur. Her iki güç de Karabağ bölgesini, Azerbaycan’ın bir parçası olarak görmeye devam etmiştir. Bu süre içerisinde bazı Ermeni örgütleri Karabağ bölgesinde birçok kere isyan çıkarmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Fakat Rusların teşviki ve yardımı ile 20 Mart 1920’de (Nevruz Bayramı dolayısıyla tam farklı hava içerisinde olunmasını fırsat bilecek ve Bakü’de komünistlerin hazırlıklarına da uygun ortam sağlamak amacıyla) bölgede büyük çaplı bir isyan çıkarılmıştır.³² Hatta çeşitli Ermeni örgütleri gelecekte toprak verilmesi karşılığında Azerbaycan’da yönetimin devrilmesi sürecine katkılarını açık şekilde Moskova’ya iletmışlerdi.³³ Azerbaycan ordu birlikleri isyanı bastırmak üzere bölgeye gittiği sırada, Bolşevik Rus orduları (XI. Kızıl Ordu) Azerbaycan’ı işgal etmiştir.

Sovyetler Birliği Döneminde Ermeni İddiaları ve Karabağ Sorunu

7

Ermenilerin Azerbaycan’ın Karabağ bölgesine yönelik iddiaları genellikle, onun hep Ermenistan’a bağlı olduğu, Sovyet yönetiminin Karabağ bölgesini zorla alarak Azerbaycan’a bağladığı şeklinde olmuştur. Fakat resmi belgeler tam tersini söylemektedir.

Daha 22 Mayıs 1919’da, Bolşevik Ermeni liderlerden A. İ. Mikoyan, Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesine ve

(28) Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Arşivi. 4/3671. k.2919, d.61-499, f.3-26’den aktaran Vasif Qafarov, *Türkiye-Rusya münasibetlerinde Azerbaycan meselesi (1917-1922)*, Bakü, Azərneşr, 2011.

(29) Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in Moslem Community*, Cambridge, 1985, p. 143.

(30) *K istorii obrazovaniya Nagorno-Karababskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR: Dokumenti i Materiali*, Sovyetler Birliği Komünist Partisi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsünün Temsilciliği - Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsü, Bakü, Azərneşr, 1989, s. 19.

(31) Taşkıran, a.g.e., ss. 249-251.

(32) Weems, *Armenia Secrets of a "Christian" Terrorist State*, s. 73; *K istorii obrazovaniya Nagorno-Karababskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR: Dokumenti i Materiali*, Sovyetler Birliği Komünist Partisi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsünün Temsilciliği - Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsü, Bakü, Azərneşr, 1989, s. 38-40.

(33) Nesib Nesibzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakü, Elm, 1990, s. 39.

Vladimir İliç Lenin'e kendi görüşünü yazarken "Ermeni Taşnakları Karabağ'ı Azerbaycan'dan koparıp Ermenistan'a birleştirme çabasındalar. Fakat bu, Karabağ için yaşam kaynağı olan Bakü'den ayrılmak ve hiçbir bağı bulunmayan İrevan'a birleşmek anlamına geliyor. Ermeni köylüleri V. Kurultaylarında Azerbaycan'ı tanımayı ve onun yönetimi altında kalmayı kararlaştırmışlardır" ifadelerini kullanmıştır.³⁴ Ayrıca, yukarıda değindiğimiz bölge Ermenilerinin, VII. Kurultaylarında da Azerbaycan'la bağılıklarına ilişkin anlaşma imzaladıklarını belirtmiştik.

28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'da Sovyet Yönetimi ilan edilmiştir. O tarihte, Karabağ bölgesi ve şu anda Ermenistan sınırları dâhilinde bulunan Zengezur bölgesel, ilan edilen Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Fakat tarih boyunca amaçlarına ulaşmak için Ruslarla defalarca işbirliği yapmış olan Ermeniler, Azerbaycan'da Bolşevik Rusya kontrolünde bir yönetim kurulmasını bir fırsat olarak görmüş ve Karabağ bölgesine ilişkin iddialarını daha yüksek sesle dile getirmeye başlamıştır. İlk başlarda, daha Ermenistan Sovyet Rusya'nın kontrolüne girmediği için, Sovyet Yönetimi bu tür meselelerde biraz Azerbaycan yanlısı tutum takınarak Ermenistan'a baskı yapmaya çalışmaktaydı.

Bu arada eğer Ermenistan'da Sovyet Yönetimi kurularsa bunun karşılığında Karabağ ve Zengezur bölgelerinin Ermenistan'a verilebileceğine ilişkin bir takım vaatler de verilmekteydi. Bunun en önemli örneklerinden birisi, Lenin'in "doğunun Lenin'i" diye nitelendirdiği, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin milli yöneticileri tarafından her zaman ihanetle suçlanan ve sonraları Moskova'da zehirlenerek öldürülen, dönemin Azerbaycan Sovyet yönetiminin başı Neriman Nerimanov tarafından Ermenistan Komünistlerine gönderilen bir telgraf olmuştur. 1 Aralık 1920 tarihinde gönderilen bu telgrafta, Ermenistan'da Sovyet Yönetimi kurulması karşılığında, Azerbaycan'ın kendi

içerisindeki Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ bölgelerini ona verebileceği ifade edilmekteydi.³⁵ Burada amaç yukarıda da ifade edildiği üzere, Ermenistan'ı Sovyet yönetimine geçme konusunda teşvik etmek idi. Bu süreçte Rusya yönetiminin göz önünde bulundurmaya çalıştığı bir husus da potansiyel etnik karışıklık merkezlerinin oluşturulması konusu olmuştur. Merkeze yönelik tepkileri birbirlerine yöneltme amacını güden bu politika, Sovyet Rusya'ya Çarlık rejiminden kalma bir miras idi. Daha 19 Haziran 1920'de, Orconikidze, Lenin ve Çiçerin'e çektiği telgrafta, Karabağ ve Zengezur bölgelerinin kendilerini Azerbaycan'ın bir parçası olarak gördüklerini ifade etmekteydi.³⁶

Tartışmalar devam ederken, Azerbaycan'da Rusça yayınlanan "Komünist" gazetesinin 2 Aralık 1920 tarihli sayısında Nerimanov imzalı bir bildiri yayınlanmıştır. Bildiride, toprak sorunları nedeniyle iki komşu halkın kanının akması gerektiği ve Karabağ emekçilerinin kendi kaderlerini belirleme hakkının bulunduğu ifade edilmekteydi.³⁷

Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulması dengeleri bir ölçüde değiştirmiştir. Ermenistan Sovyet yönetiminin liderleri Azerbaycan'ın Karabağ bölgesine ilişkin iddialarını hem Moskova'ya iletmış, hem de Komünist Bolşevik Partisi (K(b)P) Kafkas Bürosunda dile getirmiştir. Bu iddialar üzerine, önce 27 Haziran 1921'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi toplanarak Ermeni tarafının iddialarını ret ve Karabağ bölgesinin Azerbaycan'dan koparılmayacağını ifade etmiştir. 4 Temmuz 1921'de toplanan RK(b)P Kafkas Bürosu (Kafkas cum-

(34) *Sovet İttifakı Komünist Partiyası Merkezi Komitesi yanında Marksizm-Leninizm İnstitutunun Merkezi Partiya Arşivi, Fond 461, Op. 1, Dosya 4225, s. 1'den aktaran K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabakhskey Avtonomnoy Oblasti Azerbaydžanskoj SSR: Dokumenti i Materiali*, Sovyetler Birliği Komünist Partisi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsünün Temsilciliği - Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsü, Bakü, Azereñr, 1989, s. 16.

(35) Nesib Nesibli, *Bölünmüş Azerbaycan, Bütöv Azerbaycan*, Bakü, Ay-Yıldız, 1997, s. 121.

(36) SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No 54882, s. 20'den aktaran İ.Aliyev, a.g.e., s. 80.

(37) Aliyev, a.g.e., s. 80.

huriyetlerindeki komünist partilerinden oluşmaktaydı ve yedi üyesinden sadece bir tanesi Azerbaycanlı idi) Karabağ bölgesinin dağlık kısmının Ermenistan'a verilmesi gerektiği konusunda görüş bildirmiştir. Fakat Azerbaycan bu konuya sert tepki göstermiştir. 5 Temmuz 1921 tarihinde, RK(b)P MK'den temsilcilerin de katılımıyla RKP Kafkas Bürosu yeniden toplanmıştır. Bu toplantıda, daha sonra Moskova tarafından Azerbaycan'ı yönetmek üzere atanmış olan Rus asıllı Sergey Kirov bile Karabağ bölgesinin dağlık kısmının da Azerbaycan'da kalması gerektiği yönünde görüş bildirmiştir. Tüm değerlendirmeler yapıldıktan sonra, Orconikidze ve Nazareyan'ın önerisiyle "Müslümanlar ve Ermeniler arasında milli barışın gerekliliği, Yukarı ve Aşağı Karabağ bölgelerinin iktisadi bağlantılarının dikkate alınmasının gerekliliği, bölgenin Azerbaycan'la olan daimi bağlantısı gibi hususlardan hareketle "Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalmasına, bölge dâhilinde bulunan Şuşa şehrinin idari merkez olmak üzere bölgeye geniş bir özerklik verilmesine" karar verilmiştir.³⁸

Böylece, Azerbaycan'ın bir üyeyle temsil olduğu toplantıda Ermeni üyelerin de onayıyla, Karabağ bölgesinin Azerbaycan'dan koparılamayacağı karara bağlanmıştır. Mirzoyan (Ermeni ASPS örgütü lideri) bu çözümden sonra "aslında Karabağ Sorunu diye bir sorun yoktur. Ermeni köylüleri Bakü ve Ağdam'la bağlantıları olmadan yaşayamayacaklarını söylüyorlar", demektedir.³⁹

Fakat olayın bir de Karabağ bölgesinin dağlık kısmında özerk bölge oluşturulmasına ilişkin boyutu bulunmaktaydı. Bu konudaki tartışmalar yaklaşık iki yıl boyunca sürmüştür. Bir sonuç alınmaması üzerine, 27-28 Haziran 1923 tarihlerinde toplanan RK(b)P Kafkas Bölge Komitesi bir ay içerisinde Karabağ bölgesinin dağlık kısmında (Ermenilerin daha yoğun yaşadıkları coğrafyada) özerk bölge oluşturulması gerektiği konusunda Azerbaycan'ı son kez uyarmıştır. Hatta bu amaç için

Azerbaycan yönetiminin başı da değiştirilmiştir. Kirov, Moskova tarafından Azerbaycan yönetiminin başı olarak atanmıştır.⁴⁰ Yapılan görüşmeler sonucunda, 7 Temmuz 1923'de Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi, belirtilen coğrafyada Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB)'nin oluşturulması kararını almıştır.⁴¹

Bu sürece ilişkin olarak üzerinde durulması gereken en önemli hususlardan birisi de Karabağ bölgesinin kaderinin belirlendiği oylamalar sırasında kullanılan ifadelerdir. Keza bazı kaynaklarda Karabağ bölgesinin aslında Ermenistan'a bağlı olduğu ve SSCB döneminde Stalin tarafından Azerbaycan'a verildiği iddia edilmektedir. Ermeni kaynaklarında da sıkça dile getirilen "Stalin'in Karabağ'ı Azerbaycan'a verdiğine" ilişkin iddiaların kökünden yanlış olduğu 4 ve 5 Temmuz 1921 tarihli kararların orijinallerindeki ifadelerden açıkça görülmektedir. Zira oylamalara sunulan taslaklardaki ifadelerin orijinallerine bakıldığında Karabağ'ın ya da onu dağlık kısmının "Azerbaycan içerisinde bırakılması"ndan (Rusça orijinalinde "*Karabax ostavit v predalax Azerbaydjana*") ya da "Ermenistan'a verilmesi"nden (Rusça orijinalinde "*Naqornuyu çast Karabaxa vklyuçit v sostav Armenii*") bahsedildiği görülmektedir.⁴² Hâlbuki eğer bölge Ermenistan'dan alınıp Azerbaycan'a verilmiş olsaydı tam aksinin olması, "Azerbaycan'a verilmesi"nden ya da

(38) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: "Dağlık Qarabağa muxtariyet verilmesinin esas hadiselerine dair esas cedvel", Yaqub Mahmudov, Kerim Şükürov, *Qarabağ: Real Tarix, Faktlar, Senedler-Garabagh: Real History, Facts, Documents*, Bakü, Tehsil Neşriyyatı, 2005, s.54-55.

(39) Lenin külliyyatı, 42. Cilt, s. 54'den aktaran İ. Aliyev, a.g.e., ss. 84-85.

(40) Nesib Nesibli, *Azerbaycan'ın Jeopolitiği ve Petrol*, Bakü, Hazar Üniversitesi Neşriyyatı, 2000, s. 183.

(41) *K istorii obrazovaniya Nagorno-Karababskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR: Dokumenti i Materiali*, Sovyetler Birliği Komünist Partisi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsünün Temsilciliği - Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsü, Bakü, Azernesqr, 1989, s. 52-53

(42) Orijinal belgeler için bakınız: "İz protokola Veçernego Zasedaniya Plenuma KavByuro ÇK RKP (b)", Sovyetleri Birliyi Komünist Partisi Merkez Komitesi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsü Merkezi Parti Arşivi, Fond 64, Op. 2, Dosye 1, sayfa 118'den aktaran *K istorii obrazovaniya Nagorno-Karababskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR: Dokumenti i Materiali*, Sovyetler Birliği Komünist Partisi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsünün Temsilciliği - Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsü, Bakü, Azernesqr, 1989, ss.90-91.

“Ermenistan’da kalması”ndan bahsedilmesi gerekirdi.

Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise DKÖB’nin oluşumu sırasında özel çıkarlardan hareket edilerek tamamen yapay bir sınırın çizilmiş olmasıdır. Yani DKÖB, tarihi, coğrafi ya da ekonomik gereksinimler dikkate alınarak değil, Sovyetler Birliğinin resmi söyleminin tam aksine sırf belli bir etnik grubun çıkarlarını maksimize edecek şekilde oluşturulmuştur. Bu nedenle de DKÖB’nin sınırları tarihi Karabağ bölgesinin tamamını değil, sadece Ermeni nüfusun çoğunlukta olduğu yerleşim birimlerini kapsayacak şekilde çizilmiştir. 4.160,5 km²’lik bir alanı kapsayan DKÖB’nin yüzölçümü SSCB zamanındaki çeşitli düzenlemelerle 4.4 bin km²’ye çıkmıştır. Bu nedenle de SSCB’nin dağılması sırasında sorun tırmanırken yeniden gündeme gelen DKÖB’de Ermenilerin çoğunlukta olması tezinin aslında çok da anlamlı olmadığı görülmektedir. Çünkü bu yapı zaten yapay sınırlarla, sırf Ermenilerin çoğunlukta olmasını sağlayacak şekilde oluşturulmuştur. Tarihi Karabağ hanlığı ve eski DKÖB haritalarına bakıldığında DKÖB idari sınırlarının ne denli yapay bir biçimde çizildiği açıkça görülmektedir.

Sovyetler Birliği döneminde Ermeni Sorununun diğer bir ayağını Ermenistan resmi sınırları içerisinde yaşamakta olan Türk nüfusun tarihi yurtlarından zorla göç ettirilmeleri teşkil etmiştir. Ama bu adımlar Moskova’nın genel politikaları çerçevesinde ve aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. Öncelikle ifade edelim ki, Sovyetler Birliği’nin kurulması sürecinde atılan adımlar meselenin göreceli ve geçici bir sessiz dönem yaşamasını sağlamıştır. Fakat hem bu dönemde, hem de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) kurulduktan sonraki dönemde Moskova yönetiminin izlediği stratejiler yukarıda da ifade edildiği üzere Azerbaycan içerisinde sorun potansiyelinin sürekli tırmanmasına yol açmıştır. Azerbaycan sınırları çerçevesindeki bir bölgenin içerisinde sadece Ermenilerin

yoğun yaşadığı idari sınırlar çizilmek suretiyle özerk bir yapının oluşturulması, bu coğrafya içerisinde bile nüfusun etnik yapısının Ermeniler lehinde fark oluşacak şekilde değişmesine yönelik politikalar izlenmesi bu stratejinin bir parçası olmuştur. Bu arada aynı dönemlerde SSCB cumhuriyetlerinden birisi olan Ermenistan içerisindeki Azerbaycan Türklerinin daha fazla etnik yoğunluğa sahip olmalarına rağmen her hangi bir özerk yapının oluşturulmaması Moskova yönetiminin çifte standardının göstergesi olarak yorumlanmıştır.⁴³

Genel olarak Çarlık Rusyası’nın bölgede kendisi için ileri karakol görevi yerine getirecek bir yapı oluşturma stratejisinin komünist dönemde de Moskova tarafından devam ettirildiği görülmüştür. Hatta Bolşevik Rusya’nın Dışişleri Bakanlığı açıkça “Türklerle ve Kürtlerle (Anadolu’dakiler kastediliyor- A.A.) bizim Tatarlar (Azerbaycan Türkleri kastediliyor - A.A.) arasında bir Ermeni engelini oluşturulmasının öneminden” bahsetmiştir.⁴⁴

Sonraki dönemlerde SSCB merkez yönetimi ileriki yıllarda Ermenistan açısından doğabilecek muhtemel sorunları önlemek amacıyla özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında ve 1950’li yılların başında iki göç dalgası ile Ermenistan içerisindeki Azerbaycan Türklerinin önemli kısmını zorla Azerbaycan’a göç ettirmiştir. Bu konuyla ilgili olarak SSCB Bakanlar Konseyi Azerbaycan’da kırsal alanların kullanımı, tarıma elverişli bölgelerin kurulması ve yurt dışında yaşayan Ermenilerin göç ettirilerek Ermenistan’dan göç eden Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları bölgelere yerleştirilmesi amacıyla 23 Aralık 1947 tarihli ve 4083 numaralı “Ermenistan SSC’den Köylülerin ve Başka Azerbaycanlı Ahalinin Azerbaycan SSC’nin Kur ve Aras Ovalığına Göç Ettirilmesine İlişkin” ve 10 Mart 1948

(43) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Hatem Cabbarlı, “Geçmişten Günümüze Ermenistan’da Azerbaycan Türkleri”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 4, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, ss. 122-146.

(44) B.A. Boryan, *Armeniya Mejdunarodnaya Diplomatiya i SSSR*, II. Kısım: M-L, 1929, ss. 413-418’den aktaran Cemil Hasanlı, *Sovet Dövründe Azerbaycan Xarici Siyaseti (1920-1939)*, Bakü, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, 2012, s. 148.

tarifli ve 754 numaralı “Göç Ettirmenin Şartlarına İlişkin” iki karar almıştır.⁴⁵

SSCB Bakanlar Kurulunun kararı ge-reğince Azerbaycan Türklerinin üç aşamada – 10 bininin 1948’de, 40 bininin 1949’da, 50 bininin ise 1950’de olmak üzere, toplam 100 bin Azerbaycan Türkünün göç ettirilmesi planlanmıştı. Bu karara karşı Azerbaycan hükümetinden hiç kimse itiraz etmemiş, sadece Bakanlar Kurulu Başkanı Kuliyev, Molotov’a mektup yazarak Ermenistan’dan göç ettirilen Azerbaycan Türklerinin Kur, Aras ovalığına değil, coğrafi bakımdan göç ettirilen nüfusun daha önce yaşadıkları ortama daha uygun olan Azerbaycan’ın kuzey bölgelerine veya Bakü’ye yakın yerlere yerleşmelerine izin verilmesini istemiştir.⁴⁶ Ancak Kuliyev’in bu mektubu cevapsız kalmış ve Azerbaycan hükümeti 14 Nisan 1948 tarih ve 455 sayılı kararı ile SSCB Bakanlar Konseyinin kararlarını uygulamaya koymuştur. Arşiv belgelerine de yansıdığı kadarıyla, süreç boyunca kararlarda öngörüldüğü şekilde 100 bin kişi değil, yaklaşık 145 bin kişi zorla göç ettirilmiştir.⁴⁷ Göçe tabi tutulan Azerbaycan Türklerinin yaklaşık 1/3’i göç sırasında açlık ve hastalık gibi nedenler yüzünden hayatlarını kaybetmişlerdir.⁴⁸

Bu dönemlerde bazı Ermeni liderlerin DKÖB’ni Ermenistan’a birleştirme girişimleri de süregelmiştir. Önce 1945 yılında Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Partisi Birinci Sekreteri Arutyunov Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Stalin’e mektup yazarak Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin Ermenistan’a verilmesini rica etmiştir. Stalin, bu konuyla ilgili Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Bağirov’un da görüşlerini almayı tercih etmiştir. Bağirov, Stalin’e yazdığı mektupta prensip itibarıyla buna karşı olmadığını, ancak buna karşı Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan’da Azerbaycan Türklerinin toplu yaşadıkları bölgelerin Azerbaycan’a verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ermeniler bu koşullar altında DKÖB’nin Ermenistan’a verilmesinin bir

anlamı olmadığını düşünerek konuyu kapatmıştır.⁴⁹

Ermenistan yönetimi DKÖB’nin Ermenistan ile birleştirilmesi konusunu 1964’de yeniden gündeme getirmiştir. Bu dönemde Mikoyan ve Ermenistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Kuruşev’le görüşmesinde Kırım’ın Ukrayna’ya verildiğini örnek göstererek DKÖB’nin de Ermenistan’a birleştirilmesini istemiştir. Kuruşev ise cevabında “size Dağlık Karabağ’dan Ermenistan’a taşınmanız için 24 saat ve 12 bin askeri kamyon vermeye hazırım” demiştir.⁵⁰ Kuruşev’in bu cevabı üzerine konu geçici olarak kapatılmıştır.

Fakat Sovyetler Birliği’nin belirli politikaları doğrultusunda Ermeni yetkililerin Azerbaycan ve Türkiye karşıtı taleplerine bir ölçüde sıcak bakılmaktaydı. Örneğin, 1965 yılından başlayarak Ermenistan’da sözde soykırıma ilişkin anma törenlerine başlanması ve Azerbaycan Türklerine karşı bireysel ve toplu baskılara yeniden başlanması bunun göstergelerinden olmuştur.⁵¹

20. Yüzyılın Sonlarında Güney Kafkasya’da Ermeni Sorunu

Soğuk Savaşın sona erme ve Sovyetler Birliği’nin dağılma süreci aynı zamanda Ermeni milliyetçiliğinin güçlendiği, bundan daha ötesi Ermenistan’ın komşularına yönelik toprak iddialarını yeniden sert bir dille dilendirdiği dönem olmuştur. Ermenistan’daki ve Ermeni diasporasındaki bazı siyasal yapılanmalar “Büyük Ermenistan” hayali çerçe-

(45) Emir Guliyev, “Göçürülme (1948-1953)”, İ. Veliyev, K. Muhtarov, F. Hüseyinov (der), *Deportasiya*, Bakü, Azerbaycan Ansiklopedisi Yayınevi, 1998, s. 210.

(46) Cabbarlı, “Geçmişten Günümüze Ermenistan’da Azerbaycan Türkleri”, s. 141.

(47) İ. Memmedov ve S. Asadov, *Ermenistan Azerbaycanlıları ve Onların Acı Kaderi*, Bakü, Azerbaycan Yayınevi, 1992, s. 49.

(48) Cabbarlı, “Geçmişten Günümüze Ermenistan’da Azerbaycan Türkleri”, s. 141.

(49) İ. Veliyev, “Deportasiya”, İ. Veliyev (der), *Deportasiya*, s. 78.

(50) Yuriy Pompeev, *Krovaviy Omut Karabaxa* (Karabağın Kanlı Çıkmazı), Bakü, Azerbaycan Yayınevi, 1992, ss.19-20.

(51) Cabbarlı, “Geçmişten Günümüze Ermenistan’da Azerbaycan Türkleri”, s.142.

vesinde Rusya, Gürcistan, Azerbaycan, İran ve Türkiye'ye yönelik toprak iddialarını içeren haritalar üretseler de reel hedefler olarak Azerbaycan ve Gürcistan üzerine yoğunlaşmıştır. Rusya'nın oynadığı önemli rol sayesinde bu ikisinden Azerbaycan öncelikli hedef seçilmiş (bunda Rusya'nın Azerbayca'ya yönelik stratejik hedefleri de belirleyici olmuştur), Azerbaycan'daki Rus askeri varlığının ve istihbaratının desteği ile yoğun Azerbaycan toprakları Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. Şimdi sürece daha ayrıntılı bir biçimde göz atalım.

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde olayların tırmandığı 1980'li yılların ortalarına gelinceye kadar, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bazı Ermeni grupları çeşitli yollarla ve çeşitli düzeylerde DKÖB'nin Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan'a verilmesi gerektiğini ifade etmeyi sürdürmüştür. 1980'li yılların birinci yarısında bölgeden olan Ermeni asıllı yazarlar, yazılarının sonuna adres olarak "Ermenistan'ın Karabağ bölgesi" notunu düşmeye başlamıştır. 1984 yılında, "Literaturnaya Gazeta"nın Ermenistan muhabiri Zori Balayan'ın "Ocak" isimli kitabı Rusça olarak basıldı.⁵² Kitapta genel olarak Türklere ve özellikle de Azerbaycan Türklerine nefret aşılana, Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarına yer verilmekteydi. Azerbaycan aydınları bu olaya karşı tepkilerini ortaya koysalar da yönetim bu tepkilerin ortaya çıkmasını engellemiştir.

1985 yılında SSCB'de yönetimin başına Mihail Gorbaçov'un geçmesiyle birlikte ülkede yeni bir dönem -"perestroyka" (yeniden kurma) ve "glasnost" (açıklık) dönemi- başlamıştır. Bir yandan SSCB dışındaki Ermeni lobisinin, diğer yandan da SSCB içindeki Ermeni aydınların Gorbaçov'la geliştirdiği ilişki, onları Azerbaycan içerisindeki DKÖB'yi Ermenistan SSC'ye ilhak etme hususunda umutlandırmaktaydı. İlerleyen dönemlerde ister Gorbaçov'un ekonomi danışmanı Abel Aganbekyan'ın Paris'te yaptığı konuşma⁵³, isterse de Ermenistan'da ve Moskova'daki Er-

meni faaliyetleri, Karabağ bölgesininin dağlık kısmının biran önce Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan'a birleştirilmesine yönelik çalışmaların hızlandırıldığına göstergelerinden idi. Bu arada, bölgede yaşayan Ermeniler içerisinde de ayrılıkçığın teşvik edilerek üst düzeye tırmanmaya başladığı da dikkat çeken diğer noktaydı.

20 Şubat 1988'de DKÖB Bölge Sovyeti (bölgesel meclis - 140 üyesinden 110'u Ermeniydi) Azerbaycan ve Ermenistan Yüksek Sovyetlerine hitaben, Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a birleşme isteğini belirten müracaat kabul etmiştir. 21 Şubat 1988'de toplanan Sovyetler Birliği KP MK bunun yasalara ve gerçekliğe aykırı olduğunu ileri sürerek gerçekleşmeyeceğine karar vermiştir. Azerbaycan'ın DKÖB içinde yer alan Askeran rayonunda iki Azerbaycanlı gencin öldürülmesi, Ermenistan gazetelerinde güya "Gorbaçov'un DKÖB'yi Ermenistan'a birleştireceği sözünü vermesi" iddialarının yayınlanması ve Ermenistan'da (Zengezur, Göyce ve başka bölgelerde) yaşayan yüz binin üzerinde Azerbaycan Türkünün katliamlara maruz kalması ve göçe zorlanması (sürecin sonunda yaklaşık 200 bin Azerbaycan Türkü Ermenistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır), bu göçe zorlananların da genellikle Bakü ve Sumgayıt'a yerleşmesi sonucu özellikle, bu iki kentte Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasında çatışmalar yaşanmıştır. Sumgayıt'taki çatışmalarda 26'sı Ermeni, 6'sı Azerbaycanlı olmak üzere 32 kişi öldürülmüştür.⁵⁴

12 Temmuz 1988'de DKÖB Bölge Meclisi yetkisi dışına çıkarak, Azerbaycan'dan ayrılma kararı almıştır.⁵⁵ Ertesi gün toplanan Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti (Azerbaycan Parlamentosu) Başkanlık Divanı yerel

(52) Zoriy Balayan, Oçaq (Ocak), Sovetatak Qrox (Coverakak rpoq), 1984, elektronik kitap için bakınız: <http://www.geocities.com/drh-gagik/OCHAG.doc>.

(53) Lhumanite, 18 Kasım 1987, sayfa 10'dan aktaran Edelet Tahirzade, *Meydan: 4 il 4 ay*, Bakü, Ay-Yıldız, 1997, s. 16; Thomas de Waal, *Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war*, New York University Press, 2003, s. 20.

(54) Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel*, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 400.

(55) http://www.memo.ru/hr/hotpoints/karabah/Getashen/chapter1.htm#_VPID_2,

meclisin kararını geçersiz ilan etmiştir.⁵⁶ Gelişmeler üzerine 18 Temmuz 1998'de toplanan SSCB Yüksek Sovyeti (SSCB Parlamentosu) Başkanlık Divanı, her iki cumhuriyetin kararlarını değerlendirmiş ve konuyu karara bağlamıştır. Değerlendirmeler sırasında konuşma yapan SSCB, KP, MK Genel Sekreteri M. Gorbaçov özerk bölgenin sorunlarının varlığını kabul ettiklerini, fakat bu sorunların Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne dokunulmadan çözüleceğini ifade etmiştir. Kararda, Azerbaycan ve Ermenistan'ın sınırlarının ve Anayasayla belirlenen toprak bütünlüğünün değiştirilmesinin mümkün olmadığı, bu kararın SSCB Anayasası'nın 78. maddesinde yer alan "herhangi bir Sovyet cumhuriyetinin sınırı onun rızası olmadan değiştirilemez" hükmüne dayandığı ifade edilmekteydi.⁵⁷ Kararda ayrıca, Sovyet yönetimi döneminde DKÖB'deki birçok sorunun çözüldüğü, fakat hala çözüme kavuşturulmayan bazı sorunlar olduğu, Azerbaycan ve Ermenistan yönetimlerinin bu yönde işbirliği içinde çalışmaları gerektiği de vurgulanmıştır.⁵⁸

12 Ocak 1989'da, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti DKÖB'nin yönetimini geçici bir süre için Azerbaycan'dan alarak doğrudan Moskova'ya bağlı Özel Yönetim Komitesi'ne vermiştir. Gorbaçov'un danışmanlarından olan Arkadi Volski komitenin başına getirilmiş ve 5.400 kişilik İçişleri Bakanlığı birliği kendisine bağlanarak bölgeye gönderilmiştir.⁵⁹

28 Kasım 1989'da, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti bölgedeki Ermenilerin haklarının korunması için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması şartıyla DKÖB yönetiminin yeniden Azerbaycan'a bırakılmasına, fakat güvenlik güçlerinin orada kalmaya devam etmesine karar vermiştir. Karar, DKÖB'nin Azerbaycan toprağı olduğunu bir daha onayladığı için Ermenilerce, kendi iç meselesi konusunda Azerbaycan'a bazı diktalar içerdiği için de Azerbaycan tarafından eleştirilmiştir. Ermenistan daha da ileri giderek 1 Aralık 1989'da DKÖB'ni kendisine birleştirme

kararı almıştır.⁶⁰ Bunun üzerine, 7 Aralık 1989'da, Azerbaycan Yüksek Sovyeti Ermenistan Parlamentosu'nun aldığı DKÖB ilhak kararını kınamış ve bölgeyi yönetmek üzere, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Egemenlik Yasası'na (23 Eylül 1989'da kabul edilen bu yasada Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi üzerinde Azerbaycan'ın egemenliği de ayrıca vurgulanmıştı) dayanarak başkanlığını Azerbaycan KP İkinci Sekreteri Viktor Polyaniçko'nun yaptığı "Teşkilat Komitesi" kurmuştur.

2 Ocak 1990'da DKÖB'nin merkezi Hankendi'nde Azerbaycan Türklerini taşıyan otobüs konvoyu Ermeni çetelerin saldırısına uğramıştır. Güvenlik güçleri saldırıyı güçlükle önlemiş, olaylar sırasında 1 kişi ölmüş ve 3 kişi yaralanmıştır. 9 Ocak 1990'da Ermenistan Parlamentosu'nun 1990 Yılı Bütçe Yasası'nı onaylarken ekonomik plan kapsamına DKÖB'yi de dâhil etmesi olayları çığırından çıkaran önemli gelişmelerden birisi olmuştur.⁶¹ Toprak bütünlüğünün ciddi tehdit altında kalması ve bölgedeki Azerbaycan vatandaşların can güvenliğinin sağlanamaması nedeniyle Azerbaycan toplumunda hem Moskova yönetimine, hem de Azerbaycan yönetimine karşı tepkiler ve buna paralel olarak protesto gösterileri artmıştır.⁶²

12 Ocak 1990'da Ermeni silahlı birliklerinin bölgedeki iki Türk yerleşim birimine saldırımları sonucu, 12 kişi ölmüş, 22 kişi esir alınmıştır.⁶³ 13 Ocak 1990'da, Bakü'de yaşayan bir Ermeni etnik çatışma zemininde iki Azerbaycanlıya baltaıyla saldırılmıştır.

(56) http://mfa.gov.az/khojaljy/index.php?option=com_content&task=view&id=17&Itemid=31,

(57) *Kommunist*, 20 Temmuz 1988.

(58) Yıldırım, a.g.e., ss. 62-64.

(59) Kararın tam metni için bakınız: <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/isegod/isg026-3.php#b1> (10 avqust 2009-cu il); Fahrettin Çiloğlu, *Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar*, İstanbul, Sinatle, 1998, ss. 144-145.

(60) Kararın tam metni için bakınız: "Postanavleniya VS Armyanskoy SSR i Natsionalnoqo Soveta Naqornoqo Karabaxa o vossoedinenii Armyanskoy SSR i Naqornoqo Karabaxa", *Politexnik*, № 38-40 (1155-1157), 12 dekabr 1989-cu il, <http://press.karabakh.info/>.

(61) www.azerbembassy.org/cn/rus/back_chron.html, (9 avqust 2009-cu il).

(62) Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 2. Cilt, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1991, s. 211.

(63) Kengerli, a.g.m., s. 14.

Saldırıya uğrayanlardan birisi ölmüş, diğeri ağır yaralanmıştır. Bu haberin o sırada gerçekleşmekte olan büyük bir mitinge ulaşması üzerine karşı saldırı düzenlenmiş ve bu saldırı sırasında büyük çoğunluğu Ermeni olmak üzere toplam 34 kişi hayatını kaybetmiştir. Olayların daha da trajik boyut kazanmasını neden gösteren Moskova yönetimi, Bakü’de ve Azerbaycan’ın birçok başka bölgesinde (DKÖB dâhil) olağanüstü hal uygulaması başlatmıştır.

23 Ağustos 1990’da Ermenistan egemenliğini ilan ederken, uluslararası hukuku hiçe sayarak, DKÖB’yi kendi toprağı olarak göstermiştir.⁶⁴ Bu arada, 1990 yılı boyunca da Ermenistan’ın bu bölgeyi kendi topraklarına katma girişimleri ve bu çerçevede karşılıklı saldırılar devam etmiştir.

1991 yılına belirsiz bir ortam içinde girilmiştir. Orta çaplı çatışmalar, iki tarafın sürekli birbirini suçlaması ve merkezi Moskova yönetiminin gerekli önlemleri almaması yine devam etmiştir. 14 Mart 1991’de Gorbaçov SSCB resmi “TASS” ajansına yaptığı açıklamada bölgedeki çatışmalardan rahatsızlığını ve “Karabağ’ın Azerbaycan’ın ayrılmaz bir parçası” olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵ Bu açıklamadan sonra basın toplantısı düzenleyen Ermenistan Başbakanı Vazgen Manukyan, o güne kadar izledikleri politikanın aksine DKÖB üzerinde bir hak iddia etmediklerini, sadece olarak bölgedeki Ermenilerin mücadelelerine destek olmaya çalıştıklarını ifade etmiştir.⁶⁶

19-21 Ağustos 1991 tarihlerinde Gorbaçov’a karşı düzenlenen darbenin başarısız sonuçlanması ve bunun sonucunda SSCB’ye üye Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlaşması sürecinin hızlanması, Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını kendisine birleştirmesi girişimleri sorununa da yeni bir boyut kazandırmıştır. 30 Ağustos 1991’de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunun ardından DKÖB Ermenilerini temsil ettiklerini söyleyen bir grup toplanarak “Artsak Ermeni

Cumhuriyeti”ni ilan etmiştir.⁶⁷ Azerbaycan parlamentosu bu karara, Azerbaycan Anayasası’na (aynı zamanda SSCB Anayasası’na) aykırı olduğu için sert tepki göstermiştir. Ağustos 1991 darbesinin önleyen Boris Yeltsin yanına, öteden beri Karabağ Sorunuyla yakından ilgilenen Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev’i de alarak 20 Eylül 1991’de geç saatlerde Bakü’ye gelmiştir.⁶⁸ Ertesi gün Gence kentine giden liderler, burada yeterli güvenlik önlemleri alındıktan sonra DKÖB’nin merkezi Hankendi’ne geçmiştir. Liderlerin son durağı Erivan olmuştur. Yeltsin ve Nazarbayev bir barış sürecini başlatmaya çalışmış ve her iki tarafla yaptıkları görüşmelerde bunun şartlarını yaklaşık olarak belirlemiştir. Varılan uzlaşma üzerine, 23 Eylül 1991’de Rusya’nın güneyindeki Jeleznovodsk kentinde barış görüşmelerine başlanmıştır. 24 Eylül 1991’de Azerbaycan ve Ermenistan, Yeltsin ve Nazarbayev’in garantörlüğünde anlaşmaya varmıştır. Anlaşma, taraflar arasında ateşkesin sağlanmasını, Ermenistan’ın DKÖB’nin Azerbaycan’a ait olduğunu kabul etmesini, bölgeye kendisini yönetmesi için bir takım olanaklar sağlanmasını ön görmekteydi.⁶⁹

Görüşmelerin ikinci ayağı iki taraf yetkililerince, Azerbaycan-Ermenistan sınırındaki İcevan rayonuna bağlı bir köyde gerçekleştirilmiştir. Görüşme sonrasında yayınlanan bildirimde, “cinayet ve intikama dayanan kısır döngünün durdurulmasının zorunlu olduğu” vurgulanmıştır. Fakat bu arada karşılıklı saldırılar da ara vermemiştir. Azerbaycan tarafı, ateşkesin uyulmadığını göstermek üzere

(64) Belgenin tamamı için bakınız: “Deklaratsiya o nezavisimosti Armenii”, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=s+how&ID=2602&lang=rus>, *Le Monde*, 24 Ağustos 1990.

(65) Gorbaçov’un açıklamasının tam metni için bakınız: “Обращение президента СССР от 14.03.1991 п оп-1631 к народу Азербайджана, жителям Нагорного Карабаха!”, http://www.lawmix.ru/docs_cccp.php?id=420.

(66) Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, s. 156-157.

(67) Shahen Avakian, *Nagorno-Karabagh: Legal Aspects*, 2005 http://www.armeniaforeignministry.com/fr/nk/legalaspects/legalaspects_text.pdf, (25 iyul 2009-cu il).

(68) Musa Qasimov, *Beynelxalq Mümäsibetler Sisteminde Azerbaycan (1991-1995)*, Bakı, Gençlik 1996, s. 102.

(69) Jeleznovodsk bildirisinin tam metni için bakınız: “Zheleznovodsk Declaration”, <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts6.php>.

Rusya ve Kazakistan'dan bölgeye gözlemciler de getirmiştir.⁷⁰ 20 Kasım 1991'de olumsuz anlamda çok önemli bir olay gerçekleşmiştir. Bu tarihte Azerbaycan hükümetinin üyelerini, adalet ve güvenlik yetkililerini, iki Rus generali, Kazak ve Rus gözlemcileri, gazetecileri taşıyan helikopter Ermeniler tarafından düşürülmüştür.⁷¹ Olayda kurtulan olmamıştır. Bu olay Azerbaycan tarafını bazı kararlar almak zorunda bırakmıştır. Ermenistan'a giden demir yolu kapatılmış, ayrıca Azerbaycan Yüksek Sovyeti 26 Kasım 1991 tarihli toplantısında DKÖB'nin statüsünü ortadan kaldırmış ve bu tarihe kadar özerk yapı içerisinde yer alan rayonları direk Bakü'ye bağlamıştır.⁷² Karar, tahmin edilebileceği gibi Ermenilerce tepkiyle karşılanmıştır. Bu süreç aynı zamanda Yeltsin ve Nazarbayev tarafından başlatılan bir barış girişiminin sonuçsuz kalması anlamını taşımaktaydı.

Yukarıda ifade edilen son olaylar yaşanırken Azerbaycan bağımsızlığına tam olarak kavuşmuştu. 30 Ağustos 1991'de, Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Daha öncesinde ise 23 Eylül 1989'da Egemenlik Yasası, 25 Mayıs 1991'de Ekonomik Bağımsızlık Yasası, 18 Ekim 1991'de ise Bağımsızlık Hakkında Anayasa Bildirgesi Azerbaycan Yüksek Sovyeti (Azerbaycan parlamentosu) tarafından onaylanmıştır.⁷³ Ermenistan da bağımsızlığına kavuşmuştu.

1991'in sonlarında bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti parlamentosu, eski DKÖB'yi Azerbaycan'ın bir parçası olarak gösteren hiç bir uluslararası anlaşmayı tanımayacağını açıklamıştır. Halen teorik olarak yürürlükte olan bu karar Azerbaycan'ın toprak bütünlüğe karşı açık bir saldırı olup, aynı zamanda uluslararası alanda temel ilkelerden birisi olan devletlerin toprak bütünlüğüne saygı ilkesini açıkça ihlal etmektedir.⁷⁴

Fakat bu devletlerin uluslararası kuruluşlara üyelik süreci başladıktan sonra, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik işgalci politikasında taktik değişiklikler görülmeye

başlanmıştır. Yeni taktiğe göre öncelikle eski DKÖB'nin Azerbaycan'dan tamamen ve uluslararası kamuoyunda kabul görece şekilde ayrılması sağlanacak, daha sonra artık Azerbaycan'a bağlı olmayan bölgenin Ermenistan'a birleştirilmesi tam olarak gerçekleştirilecektir. Nitekim bu tarihlerde Ermenistan artık eski DKÖB'nin Ermenistan'a birleşmesini değil, bağımsız bir cumhuriyet olması gerektiği tezini savunmaya başlamıştır. Bu amaçla, 10 Aralık 1991'de artık mevcut olmayan bir yapının (eski DKÖB'nin) Rus askerlerinin ve Ermenistan ordusunun kontrolü altındaki kısmında yapılan sözde referandum sonucunda, 6 Ocak 1992'de "Artsak Ermeni Cumhuriyeti" ilan edilmiştir.⁷⁵

1992 yılına gelindiğinde, artık iki toplum arasındaki çatışmalarda ölenlerin sayısı bini geçmişti. Taraflar arasındaki çatışmalar giderek şiddetlenmekteydi. Azerbaycan tarafı nizami bir orduya sahip olmadan, milis güçleri ve gönüllülerden kurulmuş birliklerle, Rusya tarafından desteklenen Ermenilerle iki cephede savaşmak zorunda kalmıştı. Çünkü saldırılar hem Azerbaycan içerisindeki bir bölgeden (eski DKÖB coğrafyasından), hem de Ermenistan'dan yapılmaktaydı.

30 Ocak 1992'de Prag'da yapılan AGİK (Aralık 1994'teki Budapeşte Zirvesinden sonra kurumun ismi Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı - AGİT olarak değişmiştir) toplantısında Azerbaycan ve Ermenistan'ın bu kurumun üyesi olmasıyla birlikte, Karabağ Sorunu uluslararası bir boyut kazanmıştır. Tam bu sıralarda Azerbaycanlı mültecileri taşıyan helikopter Ermeni kuvvetlerinin roket

(70) Çiloğlu, a.g.e., s. 152.

(71) http://www.azerbaijan.az/_Karabakh/_ArmenianTerror/armenianTerror_03_a.html; http://mfa.gov.az/eng/khojaly_en/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=39.

(72) "Azerbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayeti ni legv etmek haqqında Azerbaycan Respublikasının qanunu", <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/law/law012az.htm>.

(73) Tüm bu yasaların tam metni için bakınız: *Azerbaycan Respublikası Qanunlar Toplusu*, I. Cilt, Bakü: Hukuk Edebiyatı, 2001.

(74) Erjan Kurbanov, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", *Avrasya Etüdleri*, Cilt 3, Sayı 4, Kiş 1996/97, s. 20.

(75) Shahan Avakian, *Nagorno-Karabagh: Legal Aspects*, 2005, http://www.armeniaforeignministry.com/fr/nk/legalaspects/legalaspects_text.pdf; Marco Polo Magazine, Sayı 4-5, 1998, s. 1.

atışıyla düşürülmüştür. Olay sonucunda en az 40 kişi ölmüştür.⁷⁶ Şubat 1992 başlarında İran'ın yaptığı arabuluculuk önerileri taraf-larca kabul görmemiştir. Şubatın ortalarında Avrupa Parlamentosu Strasbourg'da toplanarak bölgeye gözlemci gönderilmesini karara bağlamıştır. 20 Şubat 1992'de Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın girişimi ile Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Dışişleri Bakanları Moskova'da bir araya gelmiş ve yaptıkları görüşme sonrasında düzenledikleri basın toplantısında çatışmalara bir an önce son verilmesi ve yerleşim bölgeleri üzerinde ablukanın kaldırılması konusunda karara vardıklarını duyurmuşlar. Ermenistan Dışişleri Bakanı Hovanisyan toplantı sonrasında, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Sadıkov'a Karabağ Sorunu ile ilgili görüşmelerin, eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi temsilcisinin katılımı olmadan başarısız kalacağını ifade ettiğini de açıklamıştır.⁷⁷

24 Şubat 1992'de İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, taraflar arasında arabuluculuk yapma amacıyla bölgeye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Taraflar arasında ateşkes için temel konularda uzlaşmaya çalışılırken Hocalı katliamı yaşanmıştır.

Hocalı kenti, Ermenistan askeri birliklerinin saldırıları sırasında bölgede belki de en kritik durumda olan yerleşim birimi olmuştur. Bölgedeki tek havaalanının bulunduğu 7000 nüfuslu Hocalı, 1991 yaz ve sonbahardaki Ermeni saldırıları sonucu kuşatma altına alınmıştı ve kente ulaşım sadece helikopterlerle sağlanmaktaydı. Bu kadar zor durumda ve stratejik önemi haiz olmasına rağmen, Azerbaycan'daki Mütellibov yönetimi Hocalı'nın savunması için yeterli çabayı göstermemiş, gerekli şartları sağlamamıştı.⁷⁸

Sonuç olarak 25-26 Şubat 1992'de Ermenistan güçlerinin Hocalı'ya düzenledikleri saldırı bir soykırıma dönüşmüştür. Saldırıda 63'ü çocuk, 106'sı kadın, 70'i yaşlı olmak üzere 613'den fazla insan şehit olmuştur. Ayrıca 1275 kişi Ermenilerce rehin olarak götürülmüş, 500'den fazla kişi yaralanmış,

150 kişiyle ilgili olarak ise günümüze kadar her hangi bir bilgi edinilememiştir. Kuşatma altındaki insanların çoğu acımasız yöntemlerle öldürülmüş, uluslararası kuruluşlar⁷⁹ ve dünya medyası⁸⁰ olayı insanlık dramı olarak nitelendirmiştir.

Azerbaycan resmi olarak, Hankendi'deki 366'ncı Rus Alayının saldırıya katıldığını açıklamıştır.⁸¹

Çünkü saldırıda en gelişmiş konvansiyonel silahlar kullanılmıştı. Bunlar değil bölgedeki yerel gruplarda, yeni oluşmaya başlayan Azerbaycan ve Ermenistan ordularında bile mevcut olmamıştır.⁸² Rus tarafı daha öncekilerde olduğu gibi yine de saldırılarla ilişkisi olmadığını açıklamıştır. Fakat ismi geçen alaydan firar eden 3 Rus askeri 3 Mart 1992'de düzenledikleri basın toplantısında, "beyinlerinin yıkıldığını ve Hıristiyan Ermeniler yanında Müslüman Azerbaycanlılara karşı savaşmalarının istendiğini" itiraf etmiştir.⁸³

Burada kısaca şu hususlar üzerinde durulmasında da yarar görülmektedir. O dönemde neden Hocalı'ya yönelik böylesine geniş çaplı harekât yapılmış ve neden bazı araştırmacılar ve uluslararası hukuk uzmanları tarafından soykırım olarak nitelendirilecek boyutta katliam gerçekleştirilmiştir? İlk husus Hocalı'nın stratejik konumuna ilişkin ol-

(76) Armenian terrorism", http://mfa.gov.az/eng/khojaly_en/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=39; Çiloğlu, a.g.e., s. 154. ve Taşkiran, a.g.e., s. 164.

(77) Taşkiran, a.g.e., s. 165.

(78) Nazim Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993)*, Ankara, ASAM Yayını, 2001 s. 41.

(79) <http://www.amnesty.org/ailib/aipub/1994/Eur/551294.Eur.Txt>; <http://www.unhcr.Ch/huridocda/huridoca.Nsf/0/7c3561e40d2d3d07c1256bae00447b7F?OpenDocument>.

(80) "Nowhere To Hide For Azeri Refugees", *The Guardian*, 2 Eylül 1993; "The Face Of A Massacre", *Newsweek*, 16 Mart 1992; "Massacre By Armenians", *The New York Times*, 3 Mart 1992; Thomas Goltz, "Armenian Soldiers Massacre Hundreds Of Fleeing Families", *The Sunday Times*, 1 Mart 1992; "Corpses Litter Hills In Karabakh", *The Times*, 2 Mart 1992; Jill Smolowe, "Massacre In Khojaly", *Time*, 16 Mart, 1992, "Nagorno-Karabagh Victims Buried In Azerbaijani Town", *The Washington Post*, 28 Şubat 1992;

(81) Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", s. 404.

(82) <http://president.gov.az/Azerbaijan/Khojali/Bge.Htm>.

(83) *Hürriyet*, 4 Mart 1992; X. Taçiev, "Press-konferetsiya o sobityax v Xodjali", <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/isegod/isg011-2.htm>, (6 avqust 2009-cu il); Aydın Mextiyev, Brifinq v pres-tsentre prezidenta Azerbaydjan", *Nezavisimaya gazeta*, 4 mart 1992-ci il, <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/isegod/isg011-2.htm>

muştur. Ermeni birlikleri için Hocalı'nın işgal edilmesi, Askeran ile Hankendi arasındaki yolun açılarak, Şuşa dışında eski DKÖB'nin tamamının Ermenistan kontrolü altına geçmesi açısından önemliydi.

Hocalı'ya yönelik operasyonun büyük katliam şeklinde gerçekleştirilmesinin birkaç nedeni olmuştur. Bunlar arasında Ermenilerin bilinçaltına işlenen Türk düşmanlığı, saldırıda bulunanların ruh hali gibi etkenler bulunmakla beraber, operasyonun bilinçli olarak bu şekilde yapılmak suretiyle insanların gözünü korkutmak ve dirençlerini zayıflatmak da amaçlanmıştır. Bu stratejiye göre, bölgedeki Azerbaycan Türklerinin psikolojik direnci kırılırsa ve aileleri katledilmek suretiyle bir ölçüde gözleri korkutulursa ileriki saldırılarda direniş daha zayıf olacak ve herkes canını ve daha önemlisi ailesini kurtarmaya çalışacaktır. Mevcut Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'ın daha sonra yaptığı açıklamalar da bunu kanıtlar niteliktedir.⁸⁴ Öte yandan sonraki işgallere baktığımızda Ermenistan'ın bu stratejisinin bir ölçüde başarılı olduğu da görülmektedir.

Mart 1992 boyunca karşılıklı saldırılar devam ederken, 24 Mart 1992'de Helsinki'de toplanmakta olan AGİK Dışişleri Bakanları Konseyi, Karabağ'daki durumu değerlendirmiş ve sonuç bildirisinin 3.-11. maddelerinde sorunun çözümü için Beyaz Rusya'nın Minsk kentinde konferans çağırılmasının kararlaştırıldığı ifade edilmiştir.⁸⁵ Bildirinin 9. maddesinde konferansın katılımcıları olarak Azerbaycan, Almanya, ABD, Ermenistan, Beyaz Rusya, İsveç, İtalya, Fransa, Türkiye, Çek ve Slovak Federal Cumhuriyeti'nden oluşan 11 ülkenin ismi belirtilmiştir. Minsk Konferansı için koordinatörlük görevi İtalya'ya verilmiş ve konferansa başkanlık etmek üzere İtalyan temsilci Mario Rafaelli atanmıştır. Konferansın Temmuz 1992'de Minsk'te yapılması öngörülmüştür. AGİT'in bu girişimi BM'den de destek görmüştür. BM Güvenlik Konseyi'nin 26 Mart 1992 tarihli toplantısında, soruna doğrudan müdahale etmeme ve AGİT'in girişimlerini destekleme kararı alınmıştır.⁸⁶

1 Nisan 1992'de Roma'da Minsk Konferansı'nda yer alacak ülkelerin temsilcilerinin katılımı ile Rafaelli başkanlığında toplantı yapılmıştır. Aynı günlerde AGİK gözlemci heyeti de Bakü'yü ziyaret etmiştir.⁸⁷

Nisan 1992 sonuna doğru İran'ın arabuluculuk girişimleri de artmış ve 7 Mayıs 1992'de, Tahran'da Azerbaycan Parlamento Başkanı ve Devlet Başkanı Vekili Yagub Memmedov, Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan ve İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani arasında sorunun çözümüne yönelik görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşme sonucunda Azerbaycan ile Ermenistan arasında sekiz maddeden oluşan bir anlaşma imzalanmıştır. Ama anlaşma imzalandıktan sadece iki gün sonra 9 Mayıs 1992'de Ermenistan ordusu Karabağ bölgesinin anahtarı konumundaki Şuşa'yı, 17 Mayıs 1992'de ise bölgeyi Ermenistan'a bağlayan Laçın'ı işgal etmiştir.⁸⁸ Bu da İran'ın arabuluculuk ve Ermenistan'ın barış konusundaki tutumunun "samimiliği" konusunda sorular ortaya çıkarmış ve bir barış girişiminin de sonuçsuz kalmasına neden olmuştur.

İşin ilginç yanı, olayların aynı günlerde barış görüşmeleri için bölgeye gelen AGİK heyetinin gözleri önünde cereyan etmiştir. Bu arada, 15 Mayıs 1992'de Azerbaycan'da Mütellibov'un devlet başkanlığı görevine geri dönme girişimi ters tepmiş ve bu gelişme muhalefeti beklediği seçimden önce iktidara taşımıştır.⁸⁹ Yeni iktidar eski DKÖB de dâhil

(84) Thomas de Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war*, New York University Press, 2003, s.172.

(85) "Minsk Process", <http://www.osce.org/item/21979.html>; Kararın tam metni için bakınız: "Helsinki Additional Meeting of the CSCE Council 24 March 1992 Summary of Conclusions" http://www.osce.org/documents/mcs/1992/03/4150_en.pdf.

(86) Manvel Sarkisyan, *Politiceskie Problemi Kavkaza i Armeniya. Politika Armenii v Regione* (Kafkasların ve Ermenistan'ın Politik Sorunları. Ermenistan'ın Bölge Politikası), Erivan, Armyanskiy Tsentr Strategiceskix i Natsionalnix İssledovaniy, 1998, s. 59.

(87) Araz Aslanlı, "Türk Dünyasının Kanayan Yarası: Karabağ", *Yeni Türkiye, Türkler Özel Sayısı* 19. cilt, s. 200.

(88) <http://www.president.az/azerbaijan/nk/conf3.htm>.

(89) 7 Haziran 1992'de Azerbaycan'da cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılacaktı. Fakat yukarıda bahsettiğimiz girişimin önlenmesiyle birlikte muhalefet (AHC), parlamento başkanlığını elde etti. Eski Cumhurbaşkanı istifa ettiği ve yenisi de henüz seçilmediği için dönemin yasalarna göre meclis başkanı cumhurbaşkanlığı görevini de yürütüyordu. 7 Haziranda yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini AHC Başkanı Ebülföz Elçibey'in kazanmasıyla demokratik muhalefetin iktidar olma süreci tamamlanmış oldu.

olmak üzere toprak bütünlüğü konusunda hiç taviz vermeyeceğini ilk baştan belirtmiş ve ilk sınavını da 21 Mayıs 1992 tarihinde Helsinki’de gerçekleşen AGİK Kıdemli Memurlar Komitesi toplantısında vermiştir. Bu toplantıda, ABD temsilcisinin önerdiği, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü vurgulayan ve bölgedeki tüm yabancı askeri güçlerin çekilmesini öngören tasarı için, Ermenistan dışındaki 51 ülkenin temsilcisi lehte oy kullanmıştır. Uzlaşma sağlanmadığı için tasarı karara dönüşmemiştir. Ermenistan’ın, eski DKÖB Ermenilerinin, taraflar arasında 29 Haziran-7 Temmuz 1992 tarihlerinde yapılacak olan Roma görüşmelerinin 3. turuna ve 15 Temmuz 1992’de yapılması planlanan 4. turuna, daha önce Mayıs ayında elde ettikleri “ilgili taraf” statüsünden vazgeçerek “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti” adı altında katılımı konusundaki ısrarı diğer katılımcılar tarafından kabul görmemiş ve böylece görüşmelerden sonuç alınmasını engellenmiştir.⁹⁰

18 Aynı tarihte Ermenistan Rusya ile 7. Rus askeri üssünün cumhuriyette kalması konusunda anlaşma imzalamıştır. Buna bir de Ermenistan’ın BDT üyesi olmasını ve 15 Mayıs 1992’de imzaladığı BDT Ortak Güvenlik Paktı anlaşmasına Azerbaycan’ın katılmadığını eklenirse, Rusya’nın desteğini alma bakımından Ermenistan’ın önemli bir avantaj elde ettiğini söylenebilir.⁹¹

Bundan cesaret alan Ermeniler orta çaplı saldırılarını sürdürmekle beraber, bir de büyük çaplı saldırı planladıkları söylentileri dolaşmaya başlamıştır. Bunun üzerine Azerbaycan 12 Haziran 1992’de karşı saldırı başlatmıştır. Diplomatik görüşmelerin aksamasını da doğuran bu saldırılar sırasında daha önce Ermenilerce işgal edilen birçok köy tekrar kurtarılmıştır. Bu gelişmeler sonrasında Ermenistan temsilcilerinin barış görüşmelerine eski DKÖB coğrafyasında yaşayan Ermenilerin resmi sıfatla katılmalarını istemesi ve aksi takdirde toplantılara katılmayacaklarını söylemesi, 29 Haziran-7 Temmuz 1992 tarihleri arasında yapılacak olan Roma görüşmele-

rinin 3. turundan ve 15 Temmuzda yapılması planlanan 4. turundan sonuç alınmasını engellemiş ve durum Roma görüşmelerinin katılımcıları tarafından tepkiyle karşılanmıştır.⁹²

Çatışmaların şiddetlenerek devam etmesi uluslararası gözlemcileri yeniden arabuluculuk yapmaya itmiştir. 26 Ağustos 1992’de Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev ateşkes ilan edilmesi için girişimde bulunmuştur. 27 Ağustos’ta ise Minsk Grubu Başkanı Mario Rafaelli sırasıyla Azerbaycan’ı ve Ermenistan’ı ziyaret ederek ateşkes yapılması ve Minsk Konferansı için görüşmelere başlanması çağrısını yapmıştır. İlk sonuçlar Azerbaycan, Ermenistan ve Kazakistan Dışişleri Bakanları arasında 27 Ağustos 1992’de Alma-Ata Beyannamesi’nin imzalanmasıyla elde edilmiştir.⁹³ Bu beyanname öngörül-
düğü üzere, 1 Eylül 1992’den itibaren ateşkes sağlanmıştır. 3 Eylül 1992’de taraflar Minsk Grubu’nun da çağrılarını uyararak bu belgeyi uygulamak için Ermenistan’ın sınır-daki İcevan rayonunda protokol imzalamış-tır. 14-15 Eylül 1992 tarihlerinde üç taraflı çalışma grubu faaliyete geçmiştir. Fakat bu defa Ermenistan Alma-Ata Beyannamesi’ni reddetmiş ve Kazakistan’ın ikna çabaları da sonuçsuz kalmıştır.⁹⁴

Sonraki dönemde Rusya, BM ve ABD’nin arabuluculuk çabaları da Ermenistan’ın uzlaşmaz tutumu ve Azerbaycan’a yönelik saldırılarını sürdürmesi nedeniyle sonuç verememiştir. Bardağı taşıran damla ise 27 Mart 1993’de Ermenistan tarafından, Ermenistan’la Azerbaycan’ın eski DKÖB’sini bağlayan koridorlardan birisi olan Kelbecer rayonuna yönelik saldırı başlatılması olmuştur. Bu saldırılar 27 Mart-3 Nisan 1993 tarihleri arasında devam etmiştir. Azerbaycan Devlet Başkanlığı 6 Nisan 1993’te, 3 Nisan

(90) “Baker Roma Toplantısından Umutlu”, *Azadlıq*, 15 Haziran 1992.

(91) Taşkıran, a.g.e., ss. 171-172.

(92) Cafersoy, a.g.e., s. 81.

(93) “Almatı Protokolünün İcrasına Nezaret Protokolü”, *Azadlıq*, 5 Ekim 1992; Suren Zolyan, *Nağorny Karabax: Problema i konflikt*, <http://www.armenianhouse.org/zolyan/nf-ru/kaarabakh/5.html>; PŞ. Safarov, *90’lı yıllarda Azerbaycan’ın Uluslararası Durumu ve Dış Politikası*, Bakü, Elm, 1999, s. 31.

(94) Safarov, a.g.e., s. 31.

1993'ten itibaren rayonun tamamen Ermeni güçleri tarafından işgal edildiğini resmi olarak açıklamıştır. Saldırı sonucunda rayon nüfusunun bir kısmı öldürülmüş, kalanlarsa mülteci durumuna düşmüştür. Azerbaycan tarafı bu işgal sırasında Ermenistan tarafının Rus askeri birliklerinden yardımını gördüğünü iddia etmiştir.

6 Nisan 1993'te, genelde Ermenileri "kırmamaya" çalışan ABD de Ermeni saldırılarını kınamıştır. Bu arada Azerbaycan tarafı, görüşmeler devam ederken topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesinin sürmesi nedeniyle AGİT barış görüşmelerinden çekildiğini açıklamıştır.⁹⁵ Olayla ilgili açıklama yapan Ermenistan Savunma Bakanı Vazgen Manukyan, Kelbecer'in işgaline Ermenistan ordusunun hiç katılmadığını, olayın "Karabağ bölgesi Ermenilerince" gerçekleştirildiğini iddia etmiştir. Azerbaycan'ın Kelbecer rayonunun Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından işgali görüşmelerin yine de sonuçsuz kalmasına neden olmuştur.

8 Nisan 1993'te AB'ye üye ülkeler de "Azerbaycan topraklarından çekilmesi" ve çatışmaların durdurulması konusunda "Dağlık Karabağ'da nüfuzunu kullanması" için Ermenistan hükümetine müracaat etmiştir. Olayla ilgili açıklama yapan Ermenistan Savunma Bakanı Vazgen Manukyan, Kelbecerin işgaline Ermenistan ordusunun hiç katılmadığını, olayın "Karabağ Ermenilerince gerçekleştirildiğini" iddiasını tekrarlamıştır.⁹⁶

Bu arada Azerbaycan yetkililerinin işgalin ortadan kaldırılmasına yönelik uluslararası düzeydeki girişimleri devam etmiştir. Hem Azerbaycan Devlet Başkanı, hem de Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı işgalin kınanması ve Ermenistan'a karşı gerekli yaptırımların uygulanması için BM, AGİT ve diğer uluslararası kuruluşlar nezdinde girişimlerini sürdürmüştür. Azerbaycan'ın BM'deki Daimi Temsilcisi Hasan Hasanov, Azerbaycan Devlet Başkanı Ebülfez Elçibey'in ve Dışişleri Bakanı Tofiq Gasimov'un istekleri doğrultusunda

da BM Güvenlik Konseyi üyeleriyle görüşerek olayla ilgili açıklama yapılmasını ve karar alınmasını istemiştir. 6 Nisan 1993 tarihinde BM Güvenlik Konseyi Dönem Başkanı Pakistan'lı Jamsheed Marker açıklama yaparak, Güvenlik Konseyi'nin Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki durumun kötüleşmesinden, Ermenilerin (ülke adı ifade edilmemekteydi) Kelbecer'i işgalinden bölgedeki barışı tehdit eden tüm bu türden hareketlerden duyduğu rahatsızlığı ifade etmiştir. Açıklamada ayrıca, sınırların değişmezliği ve toprak bütünlüğü ilkeleri çerçevesinde AGİK'in barış girişimlerinin desteklediği vurgulanmış, BM Genel Sekreterinden konuyla ilgili Güvenlik Konseyi'ne rapor sunması istenmiştir. 14 Nisan 1993'te BM Genel Sekreteri tarafından BM Güvenlik Konseyi'ne sunulan raporda, bölgedeki çatışmalara ve özellikle de Kelbecerin işgaline Ermenistan'ın taraf olarak katılıp katılmadığının tam olarak belirlenemediği, fakat saldırılarda tank, ağır çaplı silahlar ve uçakların kullanılmasının, olayda yerel Ermeniler dışındaki bir gücün bulunduğu gösterdiği belirtilmiştir.⁹⁷ İşgalden hemen sonra Türkiye, Pakistan, İran, İngiltere, İKÖ, biraz yumuşak dille İtalya ve Fransa olayı kınayan açıklamalar yapmıştır.⁹⁸

Azerbaycan'ın yoğun diplomatik çabaları sonucunda 30 Nisan 1993'te BM Güvenlik Konseyi de Azerbaycan-Ermenistan çatışmasını ve Kelbecer'in işgali konusunu görüşmüş ve 15 üyenin oybirliği ile 822 sayılı kararı kabul etmiştir. Aslında, BM Güvenlik Konseyi'nde, Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali meselesini açıkça yansıtan kararın çıkması hemen-hemen imkânsızdı. BM Güvenlik Konseyi daimi üyelerinden Rusya'nın açık, Fransa ve ABD'nin dolaylı destekleri nedeniyle, çıkacak kararda Ermenistan'ın işgalci devlet olmasının açık şekilde gösterilmesi ihtimali zaten yok gibiy-

(95) Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", s. 407.

(96) Ciloğlu, a.g.e., ss. 163-164.

(97) "Items relating to the situation between Armenia and Azerbaijan", www.un.org/en/sc/repertoire/93-95/CHAPTER%208/EUROPE/item_9_ArmeniaAzerbaijan.pdf, s.4. (29 iyul 2009-cu il).

(98) "Xarici diplomatların mövqeyi", *Azerbaycan*, 3 aprel 1993 ve Cəfərov, a.g.e., s. 85.

di. Nitekim alınan kararda, Güvenlik Konseyi Başkanı'nın konuya ilişkin daha önce verdiği beyanatlara ve sunduğu rapora da gönderme yapılmış, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaşın endişe verici boyutundan, Kelbecer'in Ermenilerce (ülke ismi olarak belirtilmemiş) işgal edilmesinden duyulan rahatsızlık dile getirilmiş ve uluslararası kabul görmüş sınırların ihlal edilemezliği, toprakların silah zoruyla elde edilmesinin kabul edilmezliği, bütün devletlerin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi ilkeletri vurgulanmıştır.

Kararda ayrıca şu beş madde sıralanmıştır:

"BM Güvenlik Konseyi,

1. *Ateşkesin kesin biçimde yapılması, ayrıca tüm işgalci güçlerin Kelbecer rayonundan ve Azerbaycan'ın yakın dönemlerde işgal edilmiş diğer rayonlarından çıkarılması amacıyla tüm askeri operasyonların ve düşmanca eylemlerin durdurulmasını talep eder;*
2. *İlgili tarafların çatışmanın AGİT Minsk Grubu barış süreci ile çözümü için görüşmelere hemen ve tekrar başlanması ve sorunun barışçıl araçlarla çözümünü zorlaştıracak eylemlerden kaçınması ısrarla vurgular;*
3. *Sivil halkın zorluklarını azaltmak için bölgede, özellikle çatışmanın etkili olduğu tüm rayonlarda insani yardımların yapılabilmesi için engellerin kaldırılmasını isteyerek, bütün tarafların uluslararası insani hukukun ilke ve normlarına uymak zorunda olduğunu belirtir;*
4. *Genel Sekreterden AGİT Başkanı, ayrıca AGİT Minsk Grubu ile görüşmeler yaparak bölgedeki, özellikle Azerbaycan'ın Kelbecer rayonundaki durumu değerlendirerek bu konuda Güvenlik Konseyi'ne rapor sunmasını rica eder;*
5. *Bu konuyla aktif olarak ilgilenmeyi sürdüreceği kararını alır."*⁹⁹

Kararda Azerbaycan açısından olumlu noktalar olsa bile genel olarak iki ülke arasında denge korunmaya çalışılmıştı. Şöyle ki, bir yandan "Ermenilerin işgalinden", "Kelbecer'in ve diğer işgal edilen bölgelerin terk edilmesi gerektiğinden" bahsediliyorken, Azerbaycan'ın yoğun taleplerine karşın işgalci devlet olarak Ermenistan'ın adı açıkça belirtilmemişti. Ama taraf olarak Karabağ Ermenilerinin değil de, Ermenistan'ın isminin geçmesi dolaylı da olsa Ermenistan'ın işgalci olarak görüldüğünün göstergesiydi.

3 Mayıs 1993'te Rusya Devlet Başkanı Yeltsin'in öncülüğünde Rusya, Türkiye ve ABD, AGİK süreci çerçevesinde bir barış girişimi başlattıklarını açıklamıştır. Rusya'yı Ermeni yanlısı olarak nitelendiren Azerbaycan, durumu dengelemek için eşit güce sahip ülke olarak ABD'nin sürece katılmasını istemiştir. Tarafların, 14 Mayıs 1993'e kadar Ermeni güçlerinin Kelbecer'i boşaltmasını, 17 Mayıs 1993'ten itibaren de AGİK çerçevesinde barış görüşmelerinin devam ettirilmesini öngören teklifleri Azerbaycan tarafından kabul görse de, Ermenistan buna yanaşmamıştır.¹⁰⁰

27 Mayıs 1993'te gerçekleşen Yeltsin - Ter-Petrosyan görüşmesinden sonra Ermenistan'ın tutumunda değişiklik baş vermiştir. Yani, Ermenistan arabulucuların tüm tekliflerini kabul ettiğini ifade etmiştir. Fakat çok geçmeden bu defa da bölge Ermenilerinin şartları kabul etmediğini ileri sürerek süreci tıkamıştır.¹⁰¹ Bir sıra gözlemciler bu olayı Ermenistan'la Karabağ Ermenileri arasında çıkan ilk görüş ayrılığı olarak görseler de, bunu büyük ölçüde "şike" olarak yorumlamak mümkündür. Çünkü bu yolla, Ermenistan taviz vermeden üzerindeki uluslararası baskıları hafifletebilmekteydi.

3-4 Haziran 1993 tarihlerinde AGİT üyesi 9 ülkenin-ABD, Rusya, Fransa, Türki-

(99) BM resmi internet sayfası, <http://www.un.org/Docs/scres/1993/822e.pdf>.

(100) *Azadlık*, 7 Mayıs 1993.

(101) http://www.musavat.com/site/shownews.php?news_id=54441 ve Çiloğlu, *Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar*, s. 167.

ye, İtalya, Almanya, Çek Cumhuriyeti, İsveç ve Belarusya temsilcilerinin Roma'da gerçekleştirilen görüşmesinde Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının çözülmesine yönelik yeni bir belge hazırlanmıştır.¹⁰² BM Güvenlik Konseyi'nin 822 sayılı kararının uygulanması ve AGİT çerçevesinde görüşmelere devam edilmesine yönelik "Acil Eylem Planı" kabul edilerek taraflara sunulmuştur. "Acil Eylem Planı"na göre 15 Haziran 1993'den itibaren Ermeni tarafı Kelbecer'i tamamen boşaltmaya başlamalı, 20 Haziran 1993'te boşaltılma işlemi tamamlanmalı ve 1 Temmuz 1993'ten itibaren AGİT'in 50 gözlemcisi bölgeye yerleştirilmeliydi. Ardından, 7 Ağustos 1993 tarihinden geç olmamak kaydıyla, Minsk Konferansı'nda görüşmelerin yeniden başlaması gerekmektedir. Azerbaycan "Dokuzlar"ın bu barışçıl planını hemen kabul etmiş ve imzalamıştır. Ermenistan da bu planı kabul etmiş, ama işgal altındaki bölgedeki bazı güçlerin Ermenistan yönetiminin kontrolü altında olmadığını ileri sürerek Kelbecer'in boşaltılması için bir ay daha süre istemiştir.¹⁰³

Bu arada Azerbaycan'da başlayan darbe, Elçibey iktidarının sonunu getiren gelişmelerden ve genel olarak Azerbaycan'daki karışıklıklardan cesaretlenen Ermeniler Kelbecer'i boşaltmamakla kalmamış, tam aksine daha da ileri giderek, Azerbaycan topraklarına yönelik işgalci saldırılarını yoğunlaştırmıştır. Daha çok iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalan Azerbaycan (ordu birliklerinin önemli bir kısmının Bakü'ye yöneldiği bir zamanda) Ermenistan saldırıları karşısında fazla tutunamamıştır. 1993 sonuna kadar Ermeni işgalleri ve bunları kınayan BM kararları birbirini izlemiştir. 17 Haziran 1993'te bölgeyi ziyaret eden Rus gözlemciler Ağdam kentine düzenlenen uçak saldırılarının şahidi olmuştur. Aynı durum Rus gözlemcilerin Temmuz 1993 sonuna kadar bölgeye yaptıkları iki ziyaret sırasında daha tekrarlanmıştır.¹⁰⁴ 26-28 Haziran 1993 tarihlerinde düzenlenen saldırılar sonucu Ermeniler Azerbaycan'ın Ağdere rayonunu işgal etmiştir.

23-24 Temmuz 1993 tarihleri arasında Azerbaycan'ın Ağdam rayonunun büyük bir kısmı Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. 29 Temmuz'da toplanan BM Güvenlik Konseyi konuya ilişkin 853 sayılı karar almıştır. Kararda 822 sayılı kararın (Kelbecer'in işgali ile ilgili) uygulanması gerektiği vurgulanarak, sınırların dokunulmazlığı ve toprak bütünlüğü ilkelerine değinilerek, 14 madde halinde Ağdam'ın ve işgal edilen diğer bölgelerin acilen ve şartsız olarak boşaltılması, sorunun AGİT Minsk Grubu çerçevesinde çözülmesi ve Ermenistan'ın bu konularda gerekli tüm adımları atması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁰⁵

Fakat 21 Temmuz-12 Ağustos 1993 arasında AGİK Minsk Grubu'nun BM Güvenlik Konseyi'nin 822 ve daha sonra alınan 853 sayılı kararlarının uygulanması için yaptığı çalışmalar sonuçsuz kalmıştır. Çünkü 11 Ağustos 1993'ten itibaren Ermenistan güçlerinin Fizuli ve Cebrayıl rayonlarına saldırıları yoğunlaşmıştır. Ermenilerin Fizuli'yi işgale girişmeleri üzerine 18 Ağustos 1993'te BM Güvenlik Konseyi Dönem Başkanı ve ABD'nin BM Daimi Temsilcisi M. Olbrite uzun bir açıklama yaparak, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki durumun kötüleşmesinden duydukları endişeyi dile getirmiştir. Açıklamada Ermenistan'ın, "Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesindeki çatışmalara ilişkin 822 ve 853 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanması konusunda adımlar atması gerektiği, Azerbaycan'ın Fizuli rayonuna yapılan saldırılara son verilmesi gerektiği, daha önce işgal edilen Kelbecer, Ağdam ve diğer yerlerin terk edilmesi gerektiği" ifadeleri de yer almıştır.¹⁰⁶

23 Ağustos 1993'te Ermenistan ordusu Fizuli rayonunu büyük ölçüde işgal etmiş-

(102) Levon Chorbajan, Patrik Donabedian and Claude Mutafian, *The Caucasian Knot: The History And Geopolitics Of Nagorno Karabagh*, London, Zed Books, 1995, s. 36.

(103) *Nezavisimaya Gazeta*, 16 Haziran 1993.

(104) <http://www.president.az/azerbaijan/nk/conf3.htm>.

(105) <http://www.un.org/Docs/scres/1993/853e.paf>.

(106) "Items relating to the situation between Armenia and Azerbaijan", www.un.org/en/sc/repertoire/93-95/CHAPTER%208/EUROPE/item_9_ArmeniaAzerbaijan.pdf, s.15-17 ve Musa Qasimov, *Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde*, Bakü, Genclik 1996, ss. 119-122.

tir. Bunu 25-26 Ağustos 1993'te Cebrayıl'ın, 31 Ağustosta da Gubatlı'nın işgalleri izlemiştir. 21-28 Eylül 1993'te Paris'te AGİT Minsk Grubu son gelişmeleri de değerlendirmek üzere görüşmeler yapmıştır.¹⁰⁷

BM Güvenlik Konseyi 14 Ekim 1993'te yapılan toplantıda Ermenistan-Azerbaycan çatışmasına ilişkin 874 sayılı kararı kabul etmiştir.¹⁰⁸ Bu kararda, daha önce alınan 822 ve 853 sayılı kararlara, dönem başkanının 19 Ağustos 1993 tarihli açıklamasına, AGİT Minsk Konferansı 1 Ekim 1993 tarihli mektubuna, Azerbaycan'ın ve diğer devletlerin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün dokunulmazlığına değinilmekte ve "Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde ve Ermenistan-Azerbaycan arasında yaşanan" çatışmalardan duyulan rahatsızlık dile getirilerek, 13 madde sıralanmaktaydı. Bu maddelerde, 822 ve 853 sayılı kararların mutlaka uygulanması gerektiği, "işgal edilen toprakların hemen ve şartsız olarak terk edilmesi konusunda" AGİT Minsk Grubu'nun planının uygulanması için gerekenlerin yapılması noktaları vurgulanmaktaydı.¹⁰⁹ Yaptırımı olmayan bu kararların Ermenistan'ın işgalci saldırılarını durdurması mümkün değildi. Nitekim 23 Ekim 1993'te Horadiz kasabasının, 28 Ekim-1 Kasım 1993 tarihlerinde Zengilan'ın da işgal edilmesiyle eski DKÖB'yi de içeren tarihi Karabağ bölgesinin tamamı fiilen Azerbaycan'ın kontrolünden çıkarak Ermenistan güçlerinin eline geçmiştir.

2-8 Kasım 1993'te AGİT Minsk Grubunun Viyana'da yapılan toplantıda 9 ülkenin temsilcileri bölgedeki son durumu kınayan açıklamalar yapmıştır. Sonuç olarak, 9 ülkenin ortak isteğiyle bir beyanname kabul olunmuştur. Beyannameye askeri saldırıların başlatılması ve yeni bölgelerin güç kullanarak işgali AGİT ilkelerinin ihlal edilmesi olarak değerlendirilmiştir. Dokuz ülke, işgalci kuvvetleri Horadiz ve Zengilan rayonlarından hemen çıkmaya ve BM Güvenlik Konseyi'nin kararlarını uygulamaya davet etmiştir.

BM Güvenlik Konseyi de Horadiz ve Zengilan'ın işgali üzerine 11 Kasım 1993'te "etkisiz kararlar" serisinden sonuncusunu kabul etmiştir. Diğerlerinden büyük bir farkı olmayan 884 sayılı kararda 11 madde sıralanmıştır. Kararda, öncekilerde olduğu gibi, AGİT Minsk Grubu çerçevesinde sorunun çözümü için gerekli çabanın gösterilmesi gerektiği vurgulanmaktaydı. Güvenlik Konseyi, 822, 853, 874 kararlarına da gönderme yaparak, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin gerginleşmesinden, askeri operasyonların artması sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Zengilan rayonunun ve Horadiz kentinin işgalinden, uluslararası sınırların ihlalinden duyduğu rahatsızlığı ifade etmiş, toprak kazanımı amacıyla güç kullanımının kabul edilemezliğini ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü vurgulamış, ardından dokuz madde saymıştır. Bu maddelerde, taraflar arasında ateşkes halinin ihlal edilmesi, Zengilan rayonunun ve Horadiz kasabasının işgali, sivil halka ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne yönelik saldırılar kınanmış; BM Güvenlik Konseyi'nin konuya ilişkin daha önceki kararlarının bölgede uygulanması için Ermenistan devletinin gerekli çabayı göstermesi istenmiş; AGİT Minsk Grubu'nun BM Güvenlik Konseyi kararlarının yerine getirilmesi için hazırladığı "Acil Eylem Planının Yenileştirilmiş Cetveli"ne uyulması istenmiş; tüm devletlerin çatışmanın şiddetlenmesine yönelik girişimlerden çekinmesi talebine yer verilmiştir.¹¹⁰

Yılsonuna doğru çatışmalar azalarak devam etmiştir. 1993 yılından geriye kalan, Azerbaycan'ın işgal edilen toprakları, BM Güvenlik Konseyi'nin uygulanmayan kararları ve AGİT Minsk Grubu'nun sonuçsuz kalan çabaları olmuştur. BM Güvenlik Konseyi'nin kararlarını kısaca yorumlarsak, bu kararların önemli bir yönü devamlı Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün dokunulmazlığını, Erme-

(107) <http://www.president.az/azerbaijan/nk/conf3.htm> (5 Nisan 2004)

(108) Gasimov, a.g.e., s. 122.

(109) www.un.org/docs/scres/1993/874e.pdf (7 Mart 2003)

(110) www.un.org/docs/scres/1993/884e.pdf (27 Mart 2003).

nistan'ın sorunda taraf olduğunu ve işgal edilen toprakların hemen ve şartsız olarak terk edilmesi gerektiğini vurgulaması olmuştur.

1994 yılının Ocak-Mart dönemi küçük çaplı saldırılar, AGİT ve Rusya'nın arabuluculuk girişimleriyle geçmiştir.

Rusya AGİT Minsk Grubu üyesi olsa da barışın sağlanması için kendi planına daha çok üstünlük vermekte ve bununla da bölgedeki eski nüfuzunu sağlayacağını düşünmekteydi. Rusya'nın girişimleri içinde en önemlileri Moskova'da 18 Ocak 1994'te Rusya Dışişleri Bakanı Kozirev'le Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasanov arasındaki ve 20 Ocak 1994'te Rusya ve Ermenistan Dışişleri Bakanları Kozirev ve Hovanisyan arasındaki görüşmeler, 4 Şubat 1994 tarihinde Macaristan'da "Minsk Dokuzlusu"nun AGİT Minsk Konferansının yeni başkanı İsveçli Yana Eliasson'la görüşmesi, 18 Şubat 1994'te Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Savunma Bakanları arasında Moskova'da yapılan görüşme sonrasında protokol imzalanması, 28 Şubat - 1 Mart 1994 tarihlerinde Rusya Savunma Bakanı Yardımcısı ve Devlet Başkanı Özel Temsilcisinin Bakü ve Erivan'ı ziyaretleri olmuştur.¹¹¹

31 Mart - 3 Nisan 1994 tarihlerinde BDT Parlamentolararası Kurulu temsilcisi olarak Kırgızistan Yüksek Meclisi Başkanı ve Rusya Devlet Başkanı Özel Temsilcisi Bakü'yü, Erivan'ı ve Azerbaycan'ın Hankendi kentini ziyaret etmiştir. 9 Nisanda Ermenistan güçleri Terter rayonuna yaklaşık bir ay süren yoğun saldırı başlatmıştır.¹¹² 15 Nisanda Moskova'daki BDT Devlet Başkanları zirvesi sırasında Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan Devlet Başkanları bir araya gelerek sorunu görüşmüştür. BDT Devlet Başkanları Zirvesi sırasında ayrıca, "Dağlık Karabağ bölgesi ve çevresindeki olaylar" konusunda ortak bir bildiri yayınlanmıştır.¹¹³

26 Nisan-2 Mayıs 1994 tarihlerinde AGİT heyeti bölgeyi ziyaret etmiştir. 4-5 Mayıs 1994 tarihlerinde, Bişkek'te BDT

Parlamentolararası Kurulu çerçevesinde Kırgızistan Parlamentosu ve Rusya Dışişleri Bakanlığı temsilcileri, Ermenistan ve Azerbaycan parlamentoları başkanlarını ve eski DKÖB'nin Azerbaycanlı (Azerbaycan Türkleri) ve Ermeni nüfusunun temsilcilerini bir araya getirmiştir. Bu görüşme sırasında barışa yönelik bir adım olarak 5 Mayıs 1994'te "Bişkek Protokolü" imzalanmıştır.¹¹⁴

Protokolde kısaca, eski DKÖB ve onun çevresindeki çatışmaların Azerbaycan ve Ermeni halklarına ve bölgenin diğer halklarına zarar verdiği, 14 Nisan 1994 tarihli BDT Devlet Başkanları zirvesinde silahlı çatışmaların durması ve uzlaşmaya varılmasının desteklenmesi, Parlamentolararası Kurulun ve BDT'nin bu yöndeki çabası, BM ve AGİT'in sorunun çözümü konusunda aldığı kararların (her şeyden önce Güvenlik Konseyi'nin 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarının) uygulanması gerektiği vurgulanarak, 18 Şubat 1994 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Savunma Bakanları arasında Moskova'da imzalanan protokole değinilerek, 8 Mayıs'tan 9 Mayıs'a geçen geceden itibaren ateşin kesilmesi, bir sıra başka sorunlarla beraber mültecilerin yerlerine dönüşünün sağlanması konusunda uzlaşmaya varıldığı ifade edilmekteydi. 9 Mayıs 1994'te Azerbaycan ve Ermenistan Savunma Bakanları ve eski DKÖB'deki ayrılıkçı Ermeni liderliğinin temsilcileri arasında ateşkesle ilgili anlaşma imzalanmıştır. 12 Mayıs 1994'ten itibaren ateşkes rejimi uygulanmaya başlamıştır.¹¹⁵ Bu gelişmeyle birlikte Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına yönelik işgalci saldırılarına ve iki ülke arasında yaşanan savaşa resmen ara verilmiştir. 1994 ateşkesinden günümüze kadarki dönemde sık-sık ateşkes ihlali yaşanmasına ve bazen bu ihlallerin savaşa dönüşeceğine ilişkin beklentiler oluşmasına rağmen, ateşkes hali günümüze kadar süregelmiştir.

(111) Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", s. 414.

(112) <http://www.president.az/azerbaijan/nk/conf3.htm> (24 Mayıs 2002).

(113) http://www.cis.minsk.by/russian/cis_peace.htm (24 Mayıs 2002).

(114) *Xalq Qezeti*, 6 Mayıs 1994.

(115) www.cis.minsk.by/russian/cis-peace.htm (27 Mart 2003).

Sonuç

Genel olarak değerlendirecek olursak, Karabağ Sorunu ile birlikte “Ermeni Sorunu” Güney Kafkasya’da kendisini kalıcı hale getirmiştir. Bu kalıcılık sadece Azerbaycan ile Ermenistan arasında düşmanlığı körüklemekle kalmıyor, Ermenistan’ı komularından tecrit olunmuş halde kalmasına da neden oluyor. Bu da Ermenistan’ın komşularıyla siyasal, ekonomik, özellikle ticari ilişkiler geliştirmesini, ortak projelerde yer almasını, böylece kalkınmasını ve Ermenistan nüfusunun refah düzeyinin yükselmesini engelleyen bir etken rolünü oynuyor.

Diğer yandan Güney Kafkasya’da “Ermeni Sorunu”nun tipik bir örneği olan Karabağ Sorunu araştırmacılar ve siyasetçiler açısından da bir biriyle çelişen sonuçlar da

doğurmaktadır. Bu sorun bir yandan genel olarak “Ermeni Sorunu”nun iç ve dış dinamiklerine dikkat çekerek onun doğru okunması bakımından ciddi bir katkı sağlamakta, öte yandan da zaman zaman gündeme gelen “Ermeni Sorunu”nu “karşılıklı anlayış” ya da “ortak tarih” algısı çerçevesinde çözümüne ilişkin girişimlerin önünde engel görevini yapmaktadır.

Karabağ Sorununun ve genel olarak “Ermeni Sorunu”nun sadece bu sorunun muhatapları tarafından değil, aynı zamanda Ermeni aydınlar ve Ermenistan yetkilileri tarafından doğru okunması Kafkasya’nın, Anadolu’nun ve geniş anlamda tüm bölgenin dününün ve bu gününün doğru anlaşılması, aynı zamanda geleceğinin daha sağlıklı bir biçimde oluşturulması bakımından faydalı olacaktır.